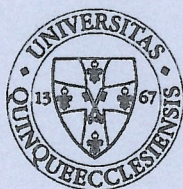

TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM

Benedek F. Könyvtár

B 105589

KUTATÁSI
FÜZETEK

PTE
PÉCS, 2001

TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM

Négy tanulmány

Kutatási füzetek, 8.

A *Kutatási füzetek* a Pécsi Tudományegyetem Multidiszciplináris Doktori Iskolája *Európa és a Magyarság a 18-20. században* című történelem doktori (Ph. D.) programjának kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő

Ormos Mária
Harsányi Iván

TÖRTÉNELEM DOKTORI PROGRAM

Négy tanulmány

Pécsi Tudományegyetem

Pécs, 2001

Szerkesztette

Garai Ildikó
Vitári Zsolt

© Szerzők, 2001
© Szerkesztők, 2001

ISSN 1416-0986

TARTALOM

<i>Bátori Zsolt</i> : A tömegek helye Lenin politikai gondolkodásában	7
<i>Kánya József</i> : A székely körvasút regionális hatásai	43
<i>Nagy Edit</i> : A szocialista gazdaság alkalmazkodási kísérletei Magyarországon a hetvenes években	54
<i>Vitári Zsolt</i> : A testi felkészítés előzményei a Hitlerjugendben 1933 előtt	77

BÁTORI ZSOLT

A TÖMEGEK HELYE LENIN POLITIKAI GONDOLKODÁSÁBAN

Az orosz kommunizmus, amely a legmonumentálisabb kísérletet tette az újkori politikai és gazdasági fejlődésből született ellentmondásos társadalmi jelenségek felszámolására, példátlan váratlansággal bukott meg. Ha sebezhetőségének magyarázatát keressük, akkor fontos szempont lehet a politikaelméleti aspektusból történő megközelítés, mivel megmutathatja, milyen értékek, célok és szándékok vezették azokat a politikusokat, akik e mozgalom ideológiai hátterét megalkották. Közülük is V. I. Lenin tevékenysége volt a legnagyobb hatású, hiszen az ő politikai gondolkodására épülő "bolsevizmus" volt az, amely megszerezve az államhatalmat, kísérletet tett arra, hogy megvalósítsa az egyenlőség elvű társadalmi forradalom eszméjét.

Sok nézőpontból értelmezték eddig Lenin politikaelméleti gondolkodását, többször kapott hangsúlyt e politika viszonya az újkori fejlődés társadalmi, politikai jelenségéhez: a tömegekhez. Arra azonban csak elvétve törekedtek, hogy Lenin és a tömegek viszonyát moralizálástól mentesen, Lenin politikaelméleti írásaiban megmutatkozó gondolataira és nézeteire, valamint ezek változásaira támaszkodva mutassák be és magyarázzák meg. Ez a historiográfiai szituáció áll e tanulmány és a követett módszertan hátterében.¹

Vizsgálódásom tárgyát úgy határozom meg, hogy ide tartoznak Lenin politikai gondolkodásának azon "alapszövegei", amelyek egyfelől egy-egy kérdés elméleti indoklását tartalmazzák, másfelől jelzik az aktuálpolitikai szituációra adott válaszban a szellemi mozgást, változást. Céлом a lenini politikai gondolkodás tömegfelfogásának és ennek a tömegpolitikára gyakorolt hatásának megértése. Mivel a szövegek mögött meghúzódó politikai célkitűzések tisztázását tartom a legfontosabbnak, ezért azt a módszert vélem leghatékonyabbnak, ami a következő kérdés feltevésével közelíti meg az adott szöveget: mit akart mondani a szerző a szövegével, a szövegében?

Ahhoz, hogy megértsük, mit akart közölni a szerző, elengedhetetlen

¹ A politikaelmélet történeti elemzési módszerében Dunn felfogását követem. Lásd John Dunn: A politikaelmélet története. In *Aetas*, 1995/1–2, 210–232. o.

annak a történeti közegnek a figyelembevételé, amelyben művét alkotta (történeti kontextus). Ugyanakkor szerzőnek lenni a politikai cselekvés egyik formája, így hasonló jelentőséggel bír a szerzői kontextus ismerete is. E szempontok nélkülözhetetlensége törvényszerűvé teszi a szöveg történeti szemléletű megközelítését. Lenin tömegpolitikai szándékainak megértéséhez a szövegeket a következő kérdésekkel vizsgáltam: Miként jellemezte Lenin az orosz tömegeket politikai magatartásuk szempontjából? Hogyan határozta meg a mozgalom politikáját a tömegek forradalmasítása és kormányzása terén?

A historiográfia különböző bolsevizmus értelmezéseinek megértéséhez, szükséges annak áttekintése, hogy a politikaelméletben miként jelentkezett a "modern tömeg" problematikája. Továbbá a lenini tömegpolitika politikaelméleti kereteinek megismeréséhez is nélkülözhetetlen a tömegelméletek áttekintése, mivel Lenin is merített ezekből a "forrásokból", és maga is határozott felfogást dolgozott ki e téren.

A XIX. század egyik legégetőbb korkérdése volt a tömegek ("dolgozó osztályok, átlagemberek masszája") helyének meghatározása a modern politikai életben. E kérdésre a politikaelmélet részéről két válasz született. A liberális gondolkodók kísérlete arra irányult, hogy elzárják a tömegek politikához vezető útját. Premisszájuk a tömegek felemelkedésétől való félelem volt (megalkotója B. Constant²), amit a francia forradalom "diktatórikus elfajulásának" tapasztalata gerjesztett. Tartottak a "tömeg" strukturálatlan képződményétől, ami szellemi fejletlenségéből és szellemiségéből adódóan despotikus torzulást okozhat a politikai életben. Tocqueville a "tömegek korszakáról" beszélt, politikai mozgásuk természetének leírásával megelőlegezte a totalitarizmus és a tömegpolitika veszélyeinek XX. századi mechanizmusait, s adott e jelenségek liberális kritikájához szellemi muníciót.³

Az ipari forradalom hatására felmerült társadalmi ellentmondások felszámolására kerestek megoldást a szocialista gondolkodók. Az utópikus szocialisták köréből Saint-Simon technokratikus elmélete vetítette előre elsőként a szocializmus irányzatán belül az elit-tömeg differenciálást.⁴ A töme-

² B. Constant: *A régiek és a modernek szabadsága*. Budapest, 1997. A tömegelméleteket áttekinti Bayer József. *A politikai gondolkodás története*. Budapest, 1997.

³ A. de Tocqueville: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1990.

⁴ Saint-Simon jövőképe technokratákra és általuk vezetett tömegekre osztja a társadalmat. Irányításukhoz egy univerzális vallásra van szükség. A jövő osztály nélküli társadalmában nincsenek érdekkonfliktusok, de a nép demokratikus szerepvállalása sem jöhet szóba. Lásd Bayer: i. m. 206. o.

gek felé fordulás politikájának paradigmaticus fordulótát *Karl Marx* gondolkodásához kell kötni. Felfogásában a munkástömegek a politikai harc során osztályöntudatra tesznek szert, s ez ahhoz vezet, hogy "politikailag cselekvő történelmi szubjektummá" válnak. A marxi felfogás tehát a tömegek szerepének pozitív értékelésén (a munkástömegek történelmi küldetése) alapul. Nyugat-európai változata, az érett szociáldemokrácia a "tömegdemokrácia" gondolatával vélte ezt az elvet megvalósítani, míg legjelentősebb orosz válfaja, a bolsevizmus, a "tömegek forradalmára" törekedett. Marx és Engels a kommunistákat jelölte meg a munkásosztály intellektuális elitjéül, akiknek feladata a munkásosztály harcának megszervezése és tudatosítása, vagyis a tömegmozgalom vezetése. A tömegek jellemzésekor negatív szerepet jósoltak a kispolgárságnak és a parasztságnak, a munkástömeget ezzel szemben tudatosíthatónak tartották. A forradalmi harc küldetésének tekintették azt, hogy az elnyomottak megszabaduljanak negatív tulajdonságaiktól.⁵

Lenin tömegpolitikája a historiográfiában

A historiográfia eltérő bolsevizmus interpretációi többnyire három kérdéssel törekednek e politikai jelenség megismerésére: Honnan ered? Mi a funkciója? Hogyan lehet leírni hatalmi struktúráját? Az első kérdés a genesis problematikájával foglalkozik, ütköztetve a nyugati eredetet, az orosz tradíciók átalakulását és a tömegek előretörésének elméletét. A második központi témája a modernizáció. Az antimodernizációs felfogás szerint a bolsevizmus megakasztotta a polgári fejlődést, a modernizációt hangoztató megközelítés ezt az álláspontot akarja diszkreditálni. A harmadik kérdést a modernizációs elmélet hívei nem teszik fel, az állami struktúrák totalitásának egyértelműsége csak a "tömegdemokrácia önkormányzati intézményeinek" kutatását engedi meg. Ezzel szemben a totalitarizmus elméletek képviselői az állami elnyomás szempontjából közelítenek a bolsevizmushoz.

Az "orosz totalitarizmus" elmélete.⁶ • A politikai és politikaelméleti kritikák után megszületett a bolsevik forradalom és államrendszer értelme-

⁵ Lásd A Kommunista Párt kiáltványa. In *K. Marx és F. Engels művei. 4. köt.* A marxi tömegpolitika korszerű áttekintését adja Bayer: i. m. 231–246. o.

⁶ A totalitarizmus elméletek tárgyalásakor elengedhetetlenek tartom az eredet kérdésében különböző álláspontot képviselő irányzatok megkülönböztetését. Az orosz totalitarizmus elnevezésben az orosz genesis elsődlegességének elve adta a terminus ötletét. Azt a vonalat, amelyik a bolsevik (kommunista), illetve a fasiszta (náci) rendszereket uralomkritikai szempontból

zésében az első jelentős kihívás a polgári történetírás részéről. *Miljukov*, 1921-ben, képzett történészként kifejtette koncepcióját, amely a későbbiekben a polgári történetírás egy részének zsinórmértékül szolgált. Interpretációjának kettős alapvetése volt: antimodernizációs funkciót tulajdonított a bolsevizmusnak, és az ősi, despotikus orosz állam újjáéledését ismerte fel a bolsevik államban. Elméletébe bekapcsolta a liberálisok “negatív tömegelméletét” is, hiszen egyfelől az “elmaradott tömegek lázadásáról” írt, másfelől bevezette a “bolsevik tömegmanipuláció” tézisét.⁷ A “tömegek elcsábításának” gondolata igen megtermékenyítően hatott erre az elméleti irányzatra.

Bergyajev történetfilozófiai gondolkodásában az orosz kommunizmus keletkezésébe és funkciójába bevonta a tömegek fogalmát. Úgy látta, a forradalom jelentőségét az adja, hogy “felszabadult, történelmileg aktivizálódott a néptömeg”. A bolsevizmus egyszerre felelt meg a tömegek ösztönös elvárásainak és a reális viszonyoknak. Magában a szocializmus rendszerében az “írástudatlanságból épp csak kilábaló tömegek primitív civilizációjának elemeit” fedezte fel. Lenin szerepét kiemelte: még nem volt diktátor, de totális világszemléletével és diktatórikus uralmi rendszerével megalapozta a sztálinizmus “új típusu” tömegvezér eszményét.⁸

Az “azonosító totalitarizmus” elméletének fénykorában (40-es, 50-es évek) kissé háttérbe szorult a bolsevizmus orosz genezisének felfogása. A szovjet rendszer puhulása után *Schapiro* újította fel az orosz specifikum szerepének előtérbe állítását.⁹ Az irányzat jelentős képviselője *Pipes*, aki a tömegek orosz jellegzetességeit emeli ki, nézőpontjában Lenin tömegpolitikáját az ígéretek és a jelszavak minősítik.¹⁰ A miljukovi vonalat képviseli

azonosnak tartja, s eredetüket a tömegek előretöréséből vezeti le, azonosító totalitarizmus elméletnek nevezném.

⁷ P. N. Miljukov: *Isztorija vtoroj russzkoj revolucii*. Szófia, 1921. Az irányzat főbb képviselői a 20-as években: P. B. Axelrod: *Kto izmenyil szocializmu? Bolsevizm i szocialnaja gye-mokratyija Rosszii*. New York, 1919. – D. Dalin: *Pole vojn i revolucij*. Berlin, 1922. – N. Usztrjalov: *V borbe za Rossziju*. Harbin, 1920.

⁸ Ny. Bergyajev: *Isztok i szmisz russzkoivo kommunyizma*. London, 1937. (Magyarul: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Budapest, 1989.)

⁹ Legjelentősebb munkája a lenini politikaelmélet keletkezéséről és eredetéről: L. Schapiro: *Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth Century Political Thought*. New Haven and London, 1967. Ehhez a szemlélethez tartozik: J. K. H. Keep: *The Rise of Social Democracy in Russia*. Oxford, 1963. – B. D. Wolfe: *A Party of a New Type*. New York, 1966. – A. B. Ulam: *The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. New York, 1968. – Szamuely Tibor: *The Russian Tradition*. London, 1974.

¹⁰ Legutóbbi művei: R. Pipes: *Russia Observed*. Harvard, 1987. – Uő.: *The Russian Revolution*.

Felstyinszkij és Heller, aki az eseménytörténetet követve Lenin releváns politikaelméleti írásainak elemzésére is vállalkozott. A forradalmat követő periódust tárgyalva pedig bemutatta a tömegek meggregulálásának tudatos lenini politikáját.¹¹ E felfogás képviselői a hangsúlyt a bolsevizmus jelenségének orosz voltára helyezik, és kiemelik a korszak tömegeinek szellemiségében és cselekvésében meglévő orosz meghatározottságot.

A modernizációs elmélet. • Az "orosz totalitarizmus" elmélet jelentkezése és antimodernizációs tételének hangoztatása kihívásként érte az új rendszer történéseit.¹² Meg kellett fogalmazni a történettudományi választ. Ezt maga Lenin tette meg 1921 novemberében, amikor leszögezte: "Oroszországban a polgári demokrácia hagyományos erői nem voltak képesek megoldani a polgári demokratikus forradalom feladatait, ezért hárult az októberi forradalomra, hogy »mellékesen« oldja meg a különböző típusú, összetorlódott ellentmondásokat".¹³ Jakovlev és Pokrovszkij tevékenységével megszületett a bolsevizmus interpretációjának bolsevik kiadása: a modernizációs elmélet.¹⁴

A szovjet történetírás kezdeti időszakában is megjelent a tömeg problematikája. 1924-ben Flerovszkij a forradalom alapkérdését a hatalom kér-

Harvard, 1990. (Magyarul: *Az orosz forradalom története*. Budapest, 1994.) Üö.: *Russia under the Bolshevik Regime*. Harvard, 1994. Az irányzat másik jelentős amerikai képviselője: M. Malia: *The Soviet Tragedy. A History of Socialism in Russia 1917–1991*. New York, 1994.

¹¹ M. Heller – A. Nyekrics: *Utopija u vlasztyi. Isztorija Szovjetszkovo Szozjuza sz 1917 goda do nasih dnejev*. London, 1989. (Magyarul: *A Szovjetunió története*. Budapest, 1997.) A miljukovi vonalhoz tartozik még J. G. Felstyinszkij: *Bolseviki i levie eszeri oktjabr 1917–ijul 1918 na putyi k odnopartyijnoj diktature*. (Isszledovanyija novejszej russzkij isztorii.) YMGA PRESS, Párizs, 1985. A 90-es évekbeli oroszországi képviselőiről lásd Krausz Tamás: *Szovjet thermidor*. Napvilág Kiadó, 1996, 12–40. o.

¹² A 20-as évek szovjet historiográfiáját lásd Krausz Tamás: Az októberi szocialista forradalom historiográfiájához. Viták a forradalom jellegének megítéléséről az 1920-as évek szovjet történetírásában. In *Párttörténeti Közlemények*, 1987/3, 16–57. o.

¹³ Uo. 46–47. o. Később Lenin N. Szuhanov művével (*Zapiszki o revoljucii*. Berlin – Petrográd – Moszkva, 1922–1923.) vitázva az orosz forradalom sajátosságát abban jelölte meg, hogy Oroszország modernizálását a politikai struktúrák radikális átalakítása felől kezdte meg.

¹⁴ J. Jakovlev: Ob isztoriceszkom szmiszle Oktyabrja. In *Za pjaty let 1917–1922*, Moszkva, 1922. – M. N. Pokrovszkij (szerk.): *Ocserki po isztorii Oktyabrszkoj revoljucii*. Moszkva – Leningrád, 1927. A modernizációs elméleteket részletesen bemutatja Szigeti Péter: Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról. In Krausz Tamás – Tütő L. (szerk.): *Válaszúton*. Politikatudományi füzetek, 7. sz., 1988, 171–185. o. Nyugati megjelenése A. Nove-nál figyelhető meg, aki kutatásaival úgymond cáfolta a cárizmus "progresszív modernizációs" teljesítményét. Lásd A. Nove: *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth, 1972.

désében találta meg, s a kutatása előterébe – az intézménytörténet mellett – a párt és a tömegek viszonyát állította. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a munkásszervezetek öngazgatásának kutatása is.¹⁵ A marxista történészek a kezdetektől fogva a „pozitív tömegelmélet” szelleméből kiindulva értékelték a tömegek szerepét az eseményekben. Ezt a politikának a történettudomány számára meghatározott feladata is megkövetelte: a forradalmat csakis tömegeseményként lehetett láttatni, hiszen legitimitását is e tömegek pozitív cselekvéséből (és a marxizmus abszolút igazságaiból) nyerte, s marxista politikaelméletük is ezt jelezte előre a forradalom lefolyásában. Ebben az összefüggésben a bolsevikok mint a tömegek természetes vezetői jelentek meg, s ezen axiómáktól a modernizációs elmélet marxista képviselői a mai napig sem távolodtak el.

Természetes, hogy a rendszerváltás előtti Magyarország e korszakkal foglalkozó kutatói is a marxista modernizációs elmélet képviselői voltak.¹⁶ Ma ezt az irányzatot Krausz Tamás bolsevizmus interpretációja képviseli elsősorban, aki a pozitív tömegelméletet elfogadva az érdekek és a tömegek jelentőségét emeli ki a bolsevik hatalomátvételben és a rendszerváltásban. Nézete szerint a tömegek öngazgatási mozgalmának vezetésére egyedül a bolsevizmus volt alkalmas.¹⁷ A modernizációs elmélet átültette a marxizmus tömegelméletét a történettudományba. Lenin útmutatásai alapján szemlélik a történelmet, a tömegek vezetői kizárólag a bolsevikok lehetnek. Ambivalensen egyszerre beszélnek a tömegek önkormányzatának kiemelkedő strukturális jelentőségéről és a bolsevizmusnak az „elmaradott tömegeket” fel-emelő szerepéről.

Az „azonosító totalitarizmus” irányzata. • A tömegek káros politikai cselekvőként való beállításának modern megalapozója Gustave Le Bon volt, aki pszichológiai megközelítésével a tömeglélek elemzésből kiindulva tárgyalta politikai szereplésük természetét.¹⁸ A Le Bon elméletéből eredő szo-

¹⁵ L. Flerovszkij: Nado bity Gotovim. In *Proletarszkaja Revoljucija*, 1924. 11. sz. – A. Pankratova: *Fabzavkomi Rosszii v borbe za szocialisztvicseszkuju fabriku*. Moszkva, 1923.

¹⁶ Pl. Kirschner Béla: *Lenin a demokratikus és a szocialista forradalomról (1893–1917)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. – Menyhárt László: *Az orosz társadalmi és politikai gondolkodás a századfordulón 1895–1906*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. – Krausz Tamás: *Cártól a komisszárokig*. Budapest, 1987.

¹⁷ Újabb, témához is kapcsolódó írásai: Krausz Tamás: 1917 újraértelmezéséhez. In *Múltunk*, 1992, 2–3. sz. – Uő.: *Szovjet thermidor*.

¹⁸ Gustave Le Bon: *La psychologie des foules*. Párizs, 1985. (Magyarul: *A tömegek lélektana*. Budapest, 1913, Franklin Társulat.)

ciálpszichológiai megközelítések ráterelték a figyelmet a társadalmi változásokra.¹⁹ A XX. század szélsőséges politikai mozgalmainak szociológiai értelmezései pedig a "tömeg" fogalmát ragadták meg.²⁰ A liberális tömegelmélet képviselőinek többsége e tömeget eszköznek, vezetettnek tekintette; kisebbsége viszont meghatározó, uralkodó tényezőként határozta meg. A liberális tömegelmélet fejlődésével párhuzamosan megszületett az elitelmélet, amiben a társadalmi-politikai folyamatok és összefüggések leírására az elit-tömeg megközelítést találták alkalmasnak.²¹ Ezeknek a teóriáknak az összekapcsolása után az azonosító szemlélet előfutára *Jose Ortega Y Gasset* volt, aki elsőként tárgyalta együtt a bolsevizmus és a nyugati fasizmus eszméjét, amikor is közös etatista vonásukat emelte ki, és létrejöttüket a "tömegek lázadásának" tulajdonította, és primitív uralmukat látta bennük.²²

Az "azonosító totalitarizmus" elméletek elsősorban történetfilozófiai és politológiai nézőpontból vizsgálták a totális rendszereket. *Hayes* a különböző rendszerek és vezetők azonosításának alapját abban látta, hogy működésük alatt végig élvezték a tömegek támogatását, és ebből nyerték hatalmukat.²³ *Borkenautól* származik az a híres alapvetés, miszerint "a bolsevizmus vörös fasizmus, a fasizmus barna bolsevizmus".²⁴ Történetfilozófiai megkö-

¹⁹ W. Reich, E. Fromm és J. Gabel elméleteinek áttekintéséről lásd Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Budapest, 1987, 20. o. – A munkástömegek szociálpszichológiai ismérveinek polgári kutatásait mutatja be S. M. Lipset: *Political Man. The Social Basis of Politics*. New York, 1960, 4. fejezet. (Magyarul: *Homo Politicus*. Budapest, 1995.)

²⁰ José Ortega Y Gasset: *La rebelion de las masas*. Madrid, 1929. (A magyar kiadást használta: *A tömegek lázadása*. Budapest.) – Karl Mannheim: *Ideologie und Utopie*. Bonn, 1929. – Emil Lederer: *The State of the Masses*. New York, 1904. – William Komhauser: *The Politics of Mass Society*. Glencoe, 1959.

²¹ G. Mosca, V. Pareto, R. Michels és M. Weber szemléletéről lásd John Higley – Jan Pakulski: *Elitelmélet a marxizmus után*. In *Századvég*, 98 nyár, 71–88. o.

²² Jose Ortega Y Gasset: i. m. Buharin és Bergyajev neve is felmerült e felfogás első felvetőjeként, de szemléletüknek és hatásuknak illetően értelmezése igen problematikus. A két orosz politikai gondolkodó szerepéről Krausz Tamás írt ilyen értelemben. Lásd Krausz Tamás: *A náciizmus és a sztálinizmus összefüggéseiről*. In *Magyar Tudomány*, 1996/6, 705. o. A hasonlóságok ellenére Trockij megközelítése sem azonos a tárgyalt felfogással. Lásd részletesen Trockij írásait. Magyarul pl. Krausz Tamás (szerk.): *A száműzött Trockij*. Budapest, é. n., Kolibri Kiadó, különösen a 151–162. és 170–186. o.

²³ Carlton J. H. Hayes: *The Novelty of Totalitarianism in the History of Western Civilization*. In *Symposium on the Totalitarian State, 1939*. Proceedings of the American Philosophical Society. Philadelphia, 1940, LXXXII.

²⁴ Franz Borkenau: *The Totalitarian Enemy*. London, 1940. – "Die neue Komintern". In *Der Monat*, Berlin, 1949.

zelítésével Arendt a náciizmus és a sztálinizmus összevetését tette meg. Azonban a "tömegről", valamint a totalitárius ideológiáról és eszközeiről alkotott felismerései sok párhuzamot mutatnak a szovjet rendszer bolsevik korszakával, annak ellenére, hogy Lenin és Sztálin között éles különbséget tett. Lenin tömegpolitikájáról – annak szakaszolása nélkül – pedig úgy nyilatkozott, hogy célja a népesség strukturálása volt és nem a tömegalkotás. Olvasatában az osztályok felszámolásához Sztálin fogott hozzá.²⁵ Végző soron megközelítése inkább homályosította a tisztázásra váró összképet, hiszen a történelmi tényeket és a lenini politikai gondolkodás változásait nem vette figyelembe. Friedrich és Brzezinski adta a totalitarizmus legelfogadottabb definícióját: a totális rendszerek az önkényuralom modern változatai, és a XX. századi társadalomhoz, benne a tömegekhez való idomulásból erednek. A totális diktatúrák általános és átfogó szindrómáit ismerték fel.²⁶

Az irányzat mai képviselője, a politológus Hough nézete szerint a bolsevik és a náci rendszerek fenntartói a "sötét tömegekből" eredő idegengyűlölet, nyugatellenesség és antiliberalis fanatizmus.²⁷ Furet utolsó írásában szintén az azonosító felfogást képviselte, hiszen a totális diktatúrák keletkezését a háború által kondicionált tömegeknek tulajdonította.²⁸ Az irányzat bolsevizmus interpretációjában egyetemes, történelmi tendenciákat kutatva, kizárólag a hatalmi struktúra és ideológia kérdésére koncentrált. Az eredetre adott válaszok liberális tömegelméleti meghatározottsága pedig prekonceptiót sejtet.²⁹

²⁵ Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland, 1958. A magyar kiadást használtam: H. Arendt: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992, 379–389. o. Szerinte a cselekvő polgár helyébe a tömeg lépett, amely szervezetlen, strukturálatlan és az elhagyatottság, feleslegesség érzése kínozza. Erre az érzésre ad választ a totalitárius ideológia, bizonyosságot, átfogó világmagyarázatot kínálva. A létrejövő uralmi rendszer eszközei: terror, manipuláció, ideológia. A totalitárius mozgalmak a tömegtársadalom termékei, arra törekszenek, hogy "tömegeket szervezzenek, nem pedig osztályokat". (379. o.)

²⁶ C. J. Friedrich – Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, 1965.

²⁷ J. F. Hough: The "dark forces", the totalitarian model and Soviet history. In *The Russian Review*, 1987, 46. sz.

²⁸ F. Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, 2000. (F. Furet: *Le Passé d'une illusion*. Párizs, 1995). Furet szerint Lenin vezéregyénisége volt annak a folyamatnak, amellyel a tömegek forradalmi megújulás útján beléptek a modern politikába.

²⁹ A totalitarizmus elméletekről magyarul: Bayer: i. m. 327–335. o. – Krausz Tamás: A náciizmus és a sztálinizmus összefüggéséről (Hét tézis egy régi vitához). In *Magyar Tudomány*,

A revizionista és a realista felfogás eredményei. • A 70-es évek végén és a 80-as években jelentkező társadalomtörténeti, magukat revizionistának nevező vonal előfutárának Lewin tekinthető.³⁰ Kutatásaik az 1933 előtti korszakot általában nem érintették, részükről Getty az 1917–21 közötti időszakot úgy értékelte, hogy a társadalom ugyanúgy megváltoztatta a bolsevikokat, ahogyan azok a társadalmat. Az 1921-es fordulatot pedig az “alulról jövő nyomásnak” tulajdonította.³¹

Sztálin halálát követően hamarosan előtérbe került az a probléma, hogy az azonosító elmélettel a Sztálin előtti és utáni rendszer nehezebben írható le. Az új szemlélettel fellépő történészek a politikai, politológiai megközelítés helyett a történettudományira koncentráltak, s így Carr, Cohen, Tucker és Deutcher ugyan más-más irányból, de ugyanúgy politikamentesen foglalkoztak a bolsevizmus jelenségének leírásával.³² Eredményeik tükröződnek Daniels megközelítésében,³³ amikor Lenin politikáját úgy határozta meg, hogy “ügyesen tudott bánni a hatalmi eszközökkel, és összhangba tudta hozni a hagyományos uralmi eszközöket a modernizációs válságot átélő társadalom igényeivel”.³⁴ Mint látható, ez az irányzat eljutott a genézis (orosz hagyományok és tömegek), a funkció (modernizációs válság leküzdése) és a struktúra (tradicionális diktatúra) vetületeinek összekapcsolásához. Erénye, hogy nem értékeli a mozgásba kerülő tömegeket, hanem a jelenséget önmagában vizsgálja: a forradalom a társadalmi és politikai rendszer

1996/6, 702–712. o. – Póczik Szilveszter: *Fasizmus értelmezések*. Budapest, 1994, 162–176. o. – Angolul a legkorszerűbb összefoglalás: A. Gleason: *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*. New York – Oxford, 1995.

³⁰ Meg kell-e újítani a szovjetológiát? A *The Russian Review* c. folyóirat vitája a szovjetológiai kutatások új irányzatairól (1986–1987). In *Aetas*, 1991/1, 87–105. o. Az itt szereplő bibliográfia kimerítő tudósítást ad az irányzat képviselőinek írásairól 1990-ig bezárólag.

³¹ Uo. 100–101. o.

³² A lenini időszakra vonatkozó fontosabb műveik: E. H. Carr: *The Bolshevik Revolution, 1917–1923*. London, 1950. – Uő.: *Russian Revolution from Lenin to Stalin*. London, 1979. – S. F. Cohen: *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography 1888–1938*. New York, 1973. – Uő.: *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917*. New York – Oxford, 1985. – R. Tucker: *Leninism. The Lenin Anthology*. New York, London, 1976. – Uő.: *Lenin's Bolshevism as a Culture in the Making*. In A. Gleason, P. Kenez, R. Stites: *Bolshevik Culture*. Indiana, 1985. – I. Deutcher: *The Prophet unarmed. Trotsky: 1921–1929*. Oxford, 1970.

³³ R. V. Daniels: *Red October*. New York, 1967. – Uő.: *The Conscience of the Revolution. Communist Opposition in Soviet Russia*. New York, 1969. – Uő.: *The End of the Communist Revolution*. London – New York, 1994.

³⁴ Idézi Krausz Tamás In *Eszmélet*, 25, 38. o.

strukturális válságának eredményeképpen tört ki, amikor is a társadalom dinamikus és hátrányos helyzetben lévő elemei (értelmiségiek, parasztok, munkások) mind mozgásba jöttek. Lenin tömegpolitikáját és annak sikerét a hangadó tömegekhez való alkalmazkodásban jelölte meg.³⁵ Végső soron a realista felfogás képviselői moralizálástól mentes szemléletükkel, szaktudományos módszertanukkal és a többi irányzat eredményeinek felhasználásával korrekt képet adtak Lenin korának tömegeiről és a bolsevikok centrumának irányvonalát megszabó lenini elképzelésekről.

A tömegek forradalmasítása

A politikaelméleti megalapozás: Mi a teendő? • 1901-re az orosz szociáldemokrata mozgalom többszörös kihívással nézett szembe. Egyrészt tapasztalnia kellett a munkástömegek fokozódó politikai aktivitását a spontán sztrájkmozgalom megerősödésében, másrészt tudatára kellett ébrednie annak, hogy erre a jelenségre a kis tömegbefolyással bíró szociáldemokrata mozgalom milyen csekély hatást tud gyakorolni. A tömegek fellépéséből adódó új szituációban vetődött fel a kérdés: hogyan viszonyuljon a mozgalom a munkástömegekhez. Továbbá az általános politikai irányvonalról is két rivalizáló álláspont alakult ki: egyfelől az ökonomizmus gondolata, amely a gazdasági harcot képviselte, másfelől a politikai harc szükségességét hangsúlyozó lenini szemlélet. Ez a vita és a tömegek-mozgalom viszonyt tisztázásra várt. Ezek a körülmények adják az 1901-ben megírt *Mi a teendő?*³⁶ megszületésének hátterét. Megírásakor Lenin azt a célt tűzte ki, hogy a szociáldemokratákat meggyőzze a szervezet tömegpolitikai stratégiájának és általános politikai irányvonalának általa képviselt felfogásáról.³⁷

³⁵ R. V. Daniels: Trockij, Sztálin és a szocializmus. In *Eszmélet*, 1992/17, 118. o. A realista felfogáshoz sorolható még pl. A. Zinovjev: *The Reality of Communism*. London, 1984.

³⁶ *Lenin Összes Művei*, 6. köt., Budapest, 1962, Kossuth Könyvkiadó, 1–174. o. (A továbbiakban: LÖM) Lenin 1901 őszén kezdett hozzá megírásához, 1902 januárjában fejezte be, és 1902 márciusában adták ki Stuttgartban. Leninnek 1894-ben "uralkodó osztályként" a proletariátusra esett a választása. Tömegfelfogását így a parasztság és a munkásság éles elválasztásával alapozta meg. Döntését a marxizmus tanainak elfogadása határozta meg. Ezután marxista tudományossággal "bizonyította" a XIX. sz. végi Oroszország társadalmának és gazdaságának kapitalista jellegét, s ezzel azt, hogy létezik a szociáldemokrácia társadalmi tömegbázisa: a munkástömeg.

³⁷ A mű sikeresen oldotta meg feladatát, alkalmas volt arra, hogy a párttagság többségét Lenin mellé állítsa. Ez az OSZDMP 1903-as, II. kongresszusán igazolódott be. A többség (bolse-

Lenin a tömegek-mozgalom problematika felvezetését a következőképpen tette meg: "... eddig, úgy hiszem, még senki sem vonta kétségbe, hogy a mai mozgalom ereje a tömegek (és főleg az ipari proletariátus) öntudatra ébredése, gyengesége pedig a forradalmár vezetők tudatosságának és kezdeményező képességének elégtelensége. Az utóbbi időben azonban olyan szédítő felfedezésre jutottak, amely felforgatással fenyegeti a szóban forgó kérdés terén uralkodó összes eddigi nézeteket."³⁸ Majd értékelő ítéletként megjegyzi a munkástömegek politikai megmozdulásairól, hogy a sztrájkok, a 1890-es évek spontán mozgalmi, csak a "tudatosság kezdeti formájának" tekinthetők. Máshol ironiával szól arról, hogy "olyasféle szölamok jöttek divatba, hogy nem a munkások »krémjét«, hanem az »átlag« munkást, a tömeg-munkást kell figyelmünk középpontjába helyezni."³⁹ A munkástömeg önmagában csak a gazdasági harchoz juthat el – érvelt Lenin. Ezt a megfellebbezhetetlen értékelést összekapcsolta azzal az állítással, hogy a munkástömegek önmagukat vezetve képtelenek a tudatosulás útjára lépni. Tömegfelfogását motiváló antitézisében Lenin kimondta: tévedés azt képzelni, hogy "a tisztán munkásmozgalom önmaga is ki tudja dolgozni és ki is dolgozza önálló ideológiáját, mihelyt a munkások kiragadják sorsuk intézését a vezetők kezéből".⁴⁰ Ezzel megsemmisíti az ökonomisták elképzelését, miszerint a munkástömegek azon célkitűzéseit kell a mozgalomnak magáévá tenni, amelyek főként gazdasági-szakszervezeti jellegűek. Lenin szerint ez nem "vezetés", ez a "mozgalom uszályában kullogás", így evidenciaként szögezi le, hogy a tömegek nem vezethetik a vezetőket. Érvelése a munkástömegek tudati fejlettségének "tényén" nyugszik, s ezt az alapigazságot elemezve sugallja a következtetést: a tömegeket az elit vezeti.

Megnevezi nézetének forrását is, a nagy tekintélyű *Kautskyt*, ezzel is alátámasztva a tétel érvényességét és megalapozottságát. *Kautsky* szerint a szocialista tudat hordozója csak a proletár értelmiség lehet, ezt a tudatot be kell vinni a proletariátus osztályharcába, mert az spontán módon nem fejlőd-

vikok) Lenin mögé állt, míg az ökonomizmus képviselői kisebbségben maradtak (mensevik-ek). A szöveg politikaelméleti jelentősége, miszerint a mozgalom szervezeti, szemléleti, tömegpolitikai alapjainak lefektetője lett, már csak a történelem vonzata volt. Lenin vitairatának szánta, ezt támasztja alá a szöveg stílusa és kompozíciója is. Lenin e művének előzményeiről és főbb elemeiről ír például R. Conquest: *Lenin*. Glasgow, 1972, 34-42. o. A bolsevik párt történetéről bővebben L. Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union*. New York, 1960. – B. D. Wolfe: *A Party of a New Type*. New York, 1966.

³⁸ LÖM, 6. köt., 26. o.

³⁹ Uo. 33. o.

⁴⁰ Uo. 35. o.

het ki, így a szociáldemokrácia feladata: "a proletariátust helyzetének és feladatának tudatára ébreszteni".⁴¹ Lenin metaforikus megközelítésében a mozgalom szerepe, hogy "szellem legyen", amely nem csak lebeg a tömegek ösztönös fellendülésének mozgalma felett, hanem "fel is emeli" az utóbbit a "maga programjának szintjére". Lenin aspektusában döntő jelentőséget kap az a szembeállítás, hogy a munkástömegek politikai cselekvése spontán-ösztönös, míg a szociáldemokrácia s így hívei tudatosak. Lenin megközelítése már egy határozott tömegelmélet kibontakozását jelzi.

A marxista tudatosítás konkrét taktikai teendőinek tárgyalásához a tömegek "irányításának" helyes stratégiáját ismerteti meg olvasójával. Ennek elemei: politikai agitáció, leleplezések, az agitátor és a propagandista tevékenysége, elégedetlenség és felháborodás keltése, egy országos lap indítása. A forradalmasítás kapcsán pedig leszögezi, hogy a "tömegek bizonyos konkrét akcióra való felhívása" elválaszthatatlan egységet alkot az említett módszerekkel.⁴² A végső cél a tömegek tudatosítása és forradalmasítása. Lenin hangsúlyozza, hogy a politikai nevelést ki kell terjeszteni a "nép minden valamelyest öntudatos rétegére". A mozgalom politikájában először jelölt meg a munkásokon kívül álló társadalmi csoportokat, s ez a taktikai elképzelése végül elméleti vitát szült Luxemburggal.⁴³ Az egész szöveg mondanivalójából és logikájából következik a tömegeket vezető politikus képének megrajzolása: "a szociáldemokrata eszményképének nem egy trade-unionista titkárnak kell lennie, hanem egy *néptribunnak*, aki reagálni tud az önkény és az elnyomás minden megnyilvánulására, bárhol történjék, bármely réteget vagy osztályt érintsen is, aki mindezeket a jelenségeket általánosítani tudja..."⁴⁴ A tömegeket meg kell szólítani, az "átlagembereket"

⁴¹ Uo. 36. o. Lenin kiemeléseinek jelzése inntől *dőlt betűvel*. Az orosz totalitarizmus interpretáció egyes képviselői szerint is a szocialista értelmiség rendelkezett szocialista tudattal. Lásd R. Pipes: *Az orosz forradalom története*. 547. o.

⁴² Uo. 61–64. o. A tömegek "közvetlen cselekvésének" (actio directa) jelentőségét a bolsevikok hatalomra jutásában elsőként José Ortega Y Gasset ragadta meg. Lásd i. m. 86–98. o. Erich Hoffer a tömegakciókban az egységesítés eszközt látta. Lásd E. Hoffer: *The True Believer*. New York, 1951, 117–119. o.

⁴³ A kérdés részletezése: LÖM, 6. köt., 73–91. o. A parasztság szociáldemokratikus tudatosításának és a vele való szövetségnek lenini elmélete a Luxemburg–Lenin polémia egyik forrása lett. Lásd Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. 574–577. o.

⁴⁴ LÖM, 6. köt., 74. o. A téma elemzésének Lukács 1940-ben esszéit szentelt, ebben rámutatott a "néptribun" fogalom és a tömegek forradalmi tudata között lévő összefüggésre. Lásd Lukács György: *Volkstribun oder Bürokrat? In International Literatur*, 1940, 1–3. (Magyarul először megjelent: *A realizmus problémái*. Atheneum, 1948.) A másik oldalról Bergyajev Lenin egész politikusi lényében a tömegvezér képét véli felfedezni. Lásd Bergyajev: i. m.

politikai tényezővé, cselekvővé kell tenni a szociáldemokrata vezető irányításával, így a tömegek forradalmasítása, aktivizálódása valós alap lehet a párt eszméinek, törekvéseinek megvalósulásához.

Miután tisztázta ezt az elvi alapállást, levonta a tézisnek a párt szervezeti elvére vonatkozó következményét. Az ökonomistákkal folytatott vita tárgya az a kérdés volt, hogy a jövő szociáldemokrata pártja tömegszervezet legyen vagy hivatásos forradalmárok konspiratív elitszervezete. Lenin az "elit vezeti a tömegeket"-tézisre támaszkodva levezette, hogy az adott pillanatban a cári kormány nyomása miatt nem lehetséges a tömegszervezeti forma. Ezzel a szervezeti vitát eldöntve a tömegek kizárása mellett érvelt meggyőző logikával, megsemmisítve így az ökonomista elvet, ami széles körű demokratikus mozgalmat, a tömegeknek a pártba való bevonását jelentené. A "demokratásdi játékkal" szemben a centralizáció eszméjének elfogadására szólította fel a mozgalom tagjait.⁴⁵

Lenin az írás végén helyzetelemzéssel tüzte ki a párt elé az aktuális feladatokat, miszerint nem illik rohamról "kiabálni", mert "a tömeg nem a miénk", nincs még forradalmi helyzet. Szabályszerű ostromot hirdet meg, amelyhez meg kell szervezni az "új típusú pártot", amelynek a fő feladata az lesz, hogy "közel hozza és egybe forrasztja a tömeg spontán romboló erejét a forradalmárok szervezetének tudatos romboló erejével".⁴⁶ Így jutott el az egész gondolatkör kulcs téziséhez: a tömegek forradalmi harcának szükség-szerű létrejöttét kimondó tételhez. Ez a lenini politikafilozófiai gondolkodás egyik posztulátuma, amelynek alapja az a hit, hogy a történelmi fejlődés politikai aktivitással (forradalommal) meggyorsítható.⁴⁷ A mozgalom végső feladatát "az egész nép fegyveres felkelésének"⁴⁸ előkészítésében és végrehajtásában határozta meg. Így ad a mű végén választ a címben feltett kérdés-

135. o.

⁴⁵ A párt-szervezeti elvről lásd LÖM, 6. köt., 115–129. o. Részletesen bemutatja a lenini párt-szervezeti elvet a *Mi a teendő?* alapján Kirschner: i. m. 38–44. o. Ugyanerről Lukács: *Marx és Lenin*. Budapest, 1985, 198–214. o. A "nyugati történetírás" viszont régóta úgy ábrázolja a lenini párt-szervezeti elvet, mint ami a tömegektől elszakadt szűk értelmiségi szervezetet hozott létre a bolsevik párt képében. Lásd Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union* vagy H. Seton-Watson: *The Russian Empire 1801-1917*. Oxford, 1967, 129. o. Ny. Bergyajev álláspontja szerint a konspiratív forradalmi szervezet és a forradalmi kisebbség megváltó szerepének eszméje Tkacsovtól ered. Lásd Bergyajev: i. m. 77–79. o. Krausz Tamás vitatja ezt a véleményt. Lásd Krausz: Bergyajev aktualitása. In *Eszmélet*, 1990–91/8.

⁴⁶ LÖM, 6. köt., 160. o.

⁴⁷ Bayer: i. m. 315. o.

⁴⁸ LÖM, 6. köt., 163. o. Lenin forradalomelméletéről marxista aspektusból lásd Kirschner: i. m.

re: mi a teendő? A párt centralizált elvű felépítése, hogy az új típusú párt a tömegek megszervezése, tudatosítása és vezetése, vagyis forradalmasítása terén elláthassa küldetéséből, a forradalom megvalósításából adódó teendőit.

A szöveg konceptuális magvát tárgyunk szempontjából két tétel adja, ezek egyben megmutatják Lenin tömegelméletének forradalomelméletéhez való kapcsolódását: az elit vezeti a tömeget (a "vezetők és vezetettek" viszonya)⁴⁹ és a tömegek forradalmi harcának szükségszerű létrejötte (a "forradalom aktualitása")⁵⁰. Ezek megfellebbezhetetlen alapigazságok, amelyekhez kapcsolódnak a további tömegekre vonatkozó lenini tézisek: a tömegek tudati fejletlensége, ami miatt önállóan nem ismerhetik fel a marxista tudatot, s csak spontán romboló erővel bírnak, és a centralizmus pártszervezeti elvként való kimondása, ami a munkástömegeknek a pártba való belépését kizárva új típusú elitpárttal határozza meg a mozgalom szellemiségét és struktúráját.⁵¹ Ezt támasztja alá Lukács György értelmezése, aki szerint a *Mi a teendő?* elméleti alap gondolata előrebocsátott összegzése Lenin egész világszemléletének. Olvasatában Lenin üzenete az, hogy a munkástömegek tudatilag fejletlenek, így forradalmasításuk és a proletárdiktatúra uralma csak akkor válhat valóra, ha a marxista tudatú totális elmélet képviselői az élükre állnak.⁵² Ez Lenin világszemlélete. Kövessük nyomon, hogy miként tett a "bolsevik párt" élén kísérletet ennek érvényesítésére.

A tömegek tudatosításának kudarca (1905–1917. febr.). • A párt tömegpolitikájának elméleti megalapozásával és az OSZDMP-n belüli erőviszonyok tisztázásával megkezdődhetett a bolsevik mozgalom lenini elvek szerinti megszervezése és a megjósolt forradalom előkészítése. Az 1905-ös események mégis némiképp váratlanul érték a bolsevikokat.⁵³ A pártszervezés

⁴⁹ Az elit fogalmát Lenin nem használta és nem is használhatta, hiszen az ún. elitelmélet a marxizmus társadalom- és történelemszemléletének (osztályok, osztályharc) és utópisztikus forgatókönyvének (osztály nélküli társadalom) diszkreditálására született meg. Lásd Higley – Pakulski: i. m. 71–88. o.

⁵⁰ Részletesen tárgyalja Lukács György: *Studien...*

⁵¹ E lenini tézisek korszerű összegzését adja Bayer: i. m. 315–326. o.

⁵² Lukács György: *Marx és Lenin*. 283. o. A pontos idézet: "a munkásság spontán mozgalmá csak az osztálytudat csíráit hordozza, a munkások önmaguktól nem juthatnak el a totális megismeréshez, ezt csak »kívülről«, elméletileg lehet bevinni a cselekvők tudatába. A gyakorlat mindent átfogó uralma csak akkor valósulhat meg, ha olyan elméleten alapul, amely célja és iránya szerint átfogó megismerés."

⁵³ Menyhárt Lajos szerint Lenin előre jelezte a forradalmat. Lásd Menyhárt: i. m. 196. o. Ennek ellentmond némileg, hogy Lenin maga 1904. december 22-én (január 4-én) a katonai összeműveléshez kötötte a forradalom kirobbanását. Lásd LÖM, 9. köt., 107–116. o. Lenin a mun-

sem volt túl előrehaladott állapotban, továbbá a megcélzott társadalmi erőben, a munkástömegekben sem sikerült szert tenni számottevő befolyásra. A tömegek mindenféle bolsevik szervezettség és jeladás nélkül, spontán megmozdulásukkal beléptek a politikába. 1905 volt az az év, amikor Oroszországban a társadalom egyes részei valóban a lenini értelemben tömegként, politikai cselekvőként jelentkeztek a "küzdőtéren". Az 1905-ös esztendő nagy tömegmozgalmainak kiváltója azonban, kivéve talán a decemberi moszkvai eseményeket, nem a bolsevikok tudatosítási próbálkozásai voltak, hanem a január 9-i sortűz okozta felháborodás, majd pedig a Lenin által oly sokat becsmért "gazdasági követelések".⁵⁴

A tömegek spontán mozgalmára reagálnia kellett a bolsevik pártnak, ezért 1905. áprilisában megrendezték az OSZDMP III. Kongresszusát Londonban. Ezután Lenin szükségét érezte annak, hogy egyrészt a proletariátus vezette tömegek forradalmasításának útját felvázolja, másrészt a forradalommal létrehozandó rendszer mibenlétét és perspektíváit bemutassa. Ez a törekvés *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban*⁵⁵ c. írásában öltött testet. Az előszóban az egész szöveg alaptéziseként kifejtette optimista hitvallását a tömegek, a forradalom és a mozgalom viszonyának összefüggéseiről. Majd kiemelte, mekkora jelentősége van a politikai helyzet helyes megítélésének és a helyes jelszavak kiadásának.⁵⁶ Tömegpolitikai axiómája változatlan: a cél az ösztönös népi mozgalom irányítása és marxista tudatosítása.⁵⁷ Aktuálpolitikai helyzetelemzésében a jelent a

kásság forradalmi alkalmasságának elméleti érvrendszerét az *Egy lépés előre, két lépés hátra* c. írásában dolgozta ki. Lásd LÖM, 8. köt. Lenin 1904. február–május között írta, Genfben jelent meg könyvben 1904 májusában.

⁵⁴ Mutat rá pl. A. Ascher, vitázva a marxista interpretációval, amely a bolsevikoknak tulajdonítja a forradalom fokozódását. Lásd A. Ascher: *The Revolution of 1905*. Stanford, 1988–1992.

⁵⁵ A Marxizmus Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára sorozatban megjelent 17. kötetet használtam fel. (Budapest, 1977.) Lenin 1905. június–júliusában írta meg, Genfben jelent meg először 1905 júliusában. A szöveg gyakorlati célja a "genfi" konferencia mensevik programjával való leszámolás volt. Az oroszországi szociáldemokrata mozgalom történetéről ebben az időszakban bővebben lásd Krausz Tamás: *Az orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia "második" szakasza*. In *Századok*, 1983/4, 845–846. o.

⁵⁶ Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája...* 38. o. A jelszavak szerepének jelentőségét sokan kiemelik, lásd pl. Tóth Szergej: *A szovjet birodalmi nyelv, avagy a totalitarizmus grammatikája*. In *Aetas*, 1991/1, 5–37. o.

⁵⁷ Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája...* 7. o.

“kezdődő tömegmozgalom korszakának”⁵⁸ definiálta. Jóslata a tömegek forradalma után a tömegek diktatúráját ígéri a “proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájának” mint új államrendnek a képében. Spontaneitása miatt azonban lebecsüli a tömegek forradalmát: “Igaz, még nagyon-nagyon elégtelen a mi befolyásunk, a szociáldemokraták befolyása a proletariátus tömegeire, a paraszttömegekre gyakorolt forradalmi ráhatás még egészen elenyésző, szörnyen nagy még a proletariátus és főleg a parasztság szétforgácsoltsága, fejletlensége, tudatlansága. De a forradalom gyorsan tömörít és gyorsan világosít fel. Fejlődésének minden egyes lépése egyre jobban öntudatra ébreszti a tömegeket, és ellenállhatatlan erővel vonzza őket a forradalmi program zászlaja alá, amely egyedül fejezi ki következetesen és egyöntetűen a tömeg igazi életbevágó érdekeit.”⁵⁹ E lenini tételek sem mondanak újat. Megfogalmazták a tömegek fejletlenségét, tudatosításukba vetett hitét és a szociáldemokrácia tömegeket vezető szerepének megkérdőjelezhetetlenségét. Legitimációs alapként Lenin kimondta: egyedül a bolsevik program képviseli a tömegek valós érdekeit.⁶⁰ Felfogásában a forradalom kudarca a reakció ellenállása, a polgárság árulása mellett a “tömegek tudatlanságán” múlhat.

Lenin politikai gondolkodását, törekvéseit tehát a korábban lefektetett elméleti alapállás határozta meg. A moszkvai felkelés leverése után értékelt az eseményeket: “a tömegek a vezetők előtt jártak”, és emiatt nem kapták meg az útmutatást az aktív akciókhoz. Emellett a “passzív tömegeknek” nem magyarázták el, hogy a felkelés az egyedüli út a forradalmi átalakuláshoz.⁶¹ Hitét azonban nem törte meg a tudatosítás kudarca.⁶² 1905-ben feltette a kérdést: lehet-e beszélni forradalmi helyzetről? Erre válaszolva meghatározta a mindenkori legitimációs válságok természetét, a tömegek elégedetlenségéhez és az uralmi rendszer dezorganizációjához kötve azt. Úgy gondolta, a feltételek adottak.⁶³

⁵⁸ Uo. 38. o. Ez egybeesik Gustave Le Bon nézeteivel. Pipes szerint Lenin tanulmányozta G. Le Bon művét. Lásd Pipes: *Az orosz forradalom...* 170. o.

⁵⁹ Uo. 63. o.

⁶⁰ A legitimáció kérdésének tárgyalása: Bayer József: *A politikai legitimitás*. Budapest, 1997. – Zinovjev: i m.

⁶¹ LÖM, 13. köt., 360–367. o.

⁶² Vigh Kálmán: *Oroszország az utolsó Romanov, II. Miklós alatt*. Székesfehérvár, é. n.

⁶³ Bayer: *A politikai gondolkodás története*, 320. o. Lenin a következőképpen részletezi ezt a kérdést: először is az uralkodó osztályok válságára van szükség. Másodsor: “Az elnyomott osztályok nyomora és szenvedése a szokottnál nagyobb.” Harmadszor: “a tömegek aktivitása

A "pillanat taktikája": alkalmazkodás a tömegekhez (1917. március – 1917. október). • Az 1917-es "februári forradalom" menetét Lenin Svájcból kénytelen nyomon követni, azonban a távolból is tisztában van azzal, hogy a bolsevikok az 1905-ös évhez hasonló szituációban vannak: a forradalom "nélkülük" robbant ki és győzött; a pártnak továbbra sincs jelentős tömegbázisa.⁶⁴ Az 1905–1907-es tapasztalatokra építve, az akkori "tudatosítási taktika" kudarcából kiindulva Lenin reálpolitikusként keres megfelelő választ a kihívásra. Az 1917 márciusában és áprilisában keltezett írásai a párt tagjait igyekeztek ráhangolni a tömegek forradalmasításának "új taktikájára", aminek kidolgozásában döntő jelentőséggel bírt tömegelméletének új vetülete. Az 1917. március 7-e (20-a) és március 26-a (április 8-a) között a Pravda szerkesztőségének írt öt levelével (*Levelek a távolból*)⁶⁵ kísérletet tett arra, hogy hatással legyen a bolsevikok politikájára. Ezekben kifejtett gondolatmenetei kiértelmezett formában először az ún. *Áprilisi tézisekben*,⁶⁶ majd röviddel ezután teljes kidolgozottságban *A proletariátus feladatai forradalmunkban*⁶⁷ c. brosúrában jelentek meg. Hogyan határozza meg Lenin a tömegek forradalmasításának konkrét feladatait?

A munkásság szövetségeiként Oroszország "félproletár" népességének és a kisparasztság egy részének "sok tízmilliót számláló" tömegét jelöli meg. Erről a tömegről éleslátással a következőt írta: "Ennek a tömegnek béke, kenyér, szabadság és föld kell. Ez a tömeg... ingadozni fog a burzsoázia és a proletariátus között. A háború kemény leckéi... szükségképpen a proletariátushoz fogják taszítani ezt a tömeget... most mindenekelőtt és elsősorban azon kell igyekeznünk, hogy ezt a tömeget felvilágosítsuk és megszervezzük."⁶⁸ Az "új taktika" kidolgozásának kiindulópontját tehát az

az említett okokból jelentékenyen fokozódik: a válságos helyzet és maguk a »felső rétegek« is önálló történelmi fellépésre készítetik őket." (LÖM, 26. köt., 203–204. o.)

⁶⁴ A párt tagsága 1917 februárjában kb. 24 000 fő volt (lásd Krausz: *Cáróktól a komisszárokig*. 108. o.) A csekély tömegbázist jelzi a tömegek önszerveződésében létrejött szovjetek bolsevik képviselőinek kis aránya. Lásd M. Heller – A. Nyekrics: i. m. 16. o. A februári forradalomról lásd T. Hasegawa: *The February Revolution: Petrograd, 1917*. Seattle – London, 1981. – William Henry Chamberlain: *The Russian Revolution I–II*. New York, 1935.

⁶⁵ LÖM, 31. köt. Lenin 1917 márciusában fogalmazta meg ezeket Zürichben.

⁶⁶ LÖM, 31. köt. Eredeti címe: *A proletariátus feladatairól jelenlegi forradalmunkban*

⁶⁷ LÖM, 31. köt. Lenin 1917. április 10-én írta.

⁶⁸ LÖM, 31. köt., 23. o. Lenin tökéletesen érzett rá a tömegek hangulatára, ezt támasztják alá a petrográdi szovjet küldötteinek "utasításai", amelyek jelzik a nép akaratát. (M. Ferro: *La révolution de 1917*. 174–190. o.) A tömegek 1917-es jellemzéséről: V. P. Buldakov: *Az októberi forradalom mint szociokulturális jelenség*. In *Eszmélet*, 8, 14–15. o. Kiemeli a töme-

oroszországi tömegek "állapotának" felismerése, megértése adta. Kész az alap a paraszti tömegek megnyeréséhez, de Lenin sokkal nehezebben mond le a föld "nacionalizálásáról", ami – mint a paraszti osztály felszámolásának eszköze – agrárprogramjának alappillére volt.⁶⁹ Második levelében a "fegyveres tömegek" forradalmának 1905-ös eszméjét újítja fel.⁷⁰

Híres platformadó írása *A proletariátus feladatairól a jelenlegi forradalomban* (közismert nevén az *Áprilisi tézisek*) is foglalkozik a tömegek "állapotának" jellemzésével. A 2. tézisben Lenin hangsúlyozza a korszak átmeneti jellegét. Az "orosz totalitarizmus" elmélet történéseinek "hiszékeny tömegeit" Lenin szerint ekkor még egy másik politikai erő csábítja el: a tömegek a tőkés kormányával szemben "hiszékeny, nem-tudatos magatartást tanúsítanak".⁷¹ Az "éppen hogy fölébredt tömegeket" a politikus társadalom olyan részeként definiálja, amely eddig politikailag passzív volt, és most vált politikai cselekvővé. Az "új taktika", ahogyan Lenin írja: a "tömegek felvilágosítási módja a tömegek gyakorlati szükségletéhez alkalmazkodó megmagyarázás lehet".⁷² Ekkor hirdette meg először a tömegeket tudatosító taktika mellett megnyerésük politikáját. Lenin úgy határozza meg a kormány hatalmának megdöntését, hogy "az egész államhatalomnak a munkásküldöttek szovjetjei kezébe kell átmennie, hogy a tömegek tapasztalatok útján szabaduljanak meg tévedéseiktől".⁷³ Ezzel a hatalomátvétellel a "tömegek uralmát" ígéri, és látszólag alátámasztja a marxista történetírásnak azt a tételét, amely szerint Lenin a tömegdemokrácia önigazgató intézményeinek pártfogója volt.⁷⁴ A Lenin által teremtett ellentmondás (tömegek

---

gek chilialisztikus hangulatát. – R. Tucker: *Lenin's Bolshevism as a Culture in the Making*. Tucker a néptömegek tudatában meglévő bolsevik kultúra sajátosságaira hívta fel a figyelmet. – S. White: *Political Culture and Soviet Politics*. 1979, MacMillan Press. White az orosz népi tömegek sajátosságait a következőkben ismerte fel: csoportsszolidaritás, a személyiség önállósága csekély, a hatalom iránti perszonalifikált viszony, monarchista tradíciók megléte, demokratikus hagyományok hiánya.

⁶⁹ Lásd Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája...* 125–126. o.

⁷⁰ LÖM, 31. köt., 34. o. Lenin milícia szervezésére szólít fel, Pipes ezt egyenesen a tömegek felfegyverzésére kiadott utasításként értékeli. Lásd R. Pipes: *Az orosz forradalom története*. 163–164. o.

⁷¹ LÖM, 31. köt., 114. o.

⁷² Uo. 115. o.

⁷³ Uo. 115. o.

⁷⁴ Lásd pl. O. M. Roj – V. N. Rudenko: *Markszizm v poiskah novoj modeli goszudarsztva: diktatura proletariata, goszudarsztvo-kommuna, russzkaja obscsina*. In *Markszizm v Rosszii*. Moszkva, 1989. – V. Kiszeljov: *Szkolko modelej szocializma bilo v SZSZSZR*. In *Inovo ne*

tudati fejletlensége – tömegek uralma) feloldása nem lehetséges mindkét tétel egyidejű érvényességével, azonban Lenin tudta, hogy ezen ígéretek nélkül nem lesz a bolsevik eszmének tömegbázisa.

Lenin *A proletariátus feladatai forradalmunkban* c. brosrájában a belpolitikai helyzetet elemezve megállapítja, hogy a kettős hatalommal Oroszország közvetlen közel jutott az 1905-ben elképzelt átmeneti államformához, a “proletariátus és parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájához”. A forradalomhoz vezető út bemutatását a tömegek “állapotának” “tudományos elemzése” alapozza meg: “Minden valóságos forradalomnak egyik fő, tudományos és gyakorlati-politikai ismertetőjele az, hogy szokatlanul gyorsan, hirtelen és ugrásszerűen emelkedik a politikai életben az állam berendezkedésében való aktív, önálló tényleges részvételre áttérő “kisemberek” száma. Így van ez Oroszországban is. Oroszország most forrong. Milliók és tízmilliók, akik politikailag egy évtizeden át szunnyadtak... most felébredtek és belesodródta a politikába. De kik ezek a milliók és tízmilliók? Többnyire kistulajdonosok, kispolgárok. A hatalmas kispolgári hullám mindent elönt, nemcsak nagy számával, hanem eszmeileg is ránehezedett az öntudatos proletariátusra, azaz igen széles munkásköröket fertőzött meg, árasztott el kispolgári nézetekkel.” – Így adódik a tömegek végső jellemzése. – “Hiszékeny és nem-tudatos magatartás a tőkésék, a béke és a szocializmus legádázabb ellenségei irányába – ez az, ami Oroszországban a tömegek mai politikáját jellemzi... a jelenlegi pillanat taktikájának az a sajátosság, amelynek figyelembevétele a marxistára nézve kötelező, minthogy a marxistának számolnia kell az objektív tényekkel, a tömegekkel és osztályokkal, nem pedig egyes személyekkel”⁷⁵ – vonta le Lenin végül a párt politikájára vonatkozó konzekvenciákat.

Ez Lenin kiforrott tömegelmélete, ami az eddig passzív “kisemberek” aktivizálódásának, politikai cselekvővé válásának tényét fedezi fel. A munkásosztályon kívül eső társadalmi csoportokat is figyelembe veszi, s pontosan világítja meg politikai mozgásuk természetrajzát. A “pillanat taktikája” erre a felismerésre épül, ehhez a tömeghez való idomulást teszi meg elsőrendű pártfeladattá. A historiográfia két táborra szakad a lenini fordulat megítélésekor: egyesek szerint Lenin manipulálta a tömegeket, mások úgy látják, hogy alkalmazkodott hozzájuk.

dano. Moszkva, 1989. – Krausz Tamás: *Szovjet thermidor*.

⁷⁵ LÖM, 31. köt., 155–157. o.

A "pillanat taktikája" jelenti 1917-ben Lenin tömegpolitikájában a fordulatot. Reálpolitikusi tevékenységét minősíti az, hogy szűk egy hónap alatt az elméleti síkon megfogalmazott, kezdetleges állapotban lévő gondolatait gyakorlati politikává tudta fejleszteni, miközben a végleges koncepció megszületéséhez mindössze napokat töltött Oroszországban. Az "új taktika" hamar meghozta első gyümölcseit, hiszen Lenin tökéletesen érzett rá a tömegek hangulatára, politikai mozgásuk természetére. A bolsevik párt nem adta fel a tömegek tudatosítását hirdető marxista programot, de hangsúlyosá az "új taktika" lett.⁷⁶ Úgy tűnik, hogy a szigorú, elitista párt szervezeti elvet szintén kikezdte az új politikai szituáció és a párt legalitásának megvalósulása, amire az emelkedő taglétszám is utal.⁷⁷ A párt létszáma és tömegbázisa közötti bonyolult összefüggést ugyan nehéz tárgyilagosan felmérni, de számos jel mutat arra (pl. a petrográdi szovjet összetételének változásai), hogy a bolsevikok októberig jelentős tömegbázisra tettek szert, s ez az Ideiglenes Kormány támogatottságának beszűkülésével fordított arányban nőtt. Nehéz azonban elfogadni a "pillanat taktikájának" olyan értelmezését, amely szerint Lenin ezzel a munkásság helyett más társadalmi csoportokat, hovatovább a csőcseléket vette célba.⁷⁸ Ha Lenin nézeteire alapozva vizsgáljuk meg e politika természetét, akkor egyértelművé válik, hogy Oroszország minden, valóban tömegnek tekinthető társadalmi csoportjának tartogatott valamiféle ígéretet, legyenek azok munkások, parasztok, katonák vagy éppen kispolgárok.

Az 1917-es év tömegpolitikai újítása kettős fordulatot jelez Lenin politikai gondolkodásában. Egyrészt azt, hogy a párt programjának kell a tömegekhez alkalmazkodnia, vagyis Lenin a tömegek forradalmasításának új útját választotta, másrészt a bolsevik párt tömegbázisának felépítése ezután már valóban nem szorítkozik az egyetlen "öntudatos" osztályra, a munkásságra, hanem az egész orosz lakosságot célozza meg. Mi áll ennek az elmé-

⁷⁶ A 20-as évek orosz történelmi számára sem volt ez tabu téma, Lelevics és Olminszkij mutattat rá erre a kérdésre. Lásd Krausz Tamás: *Az orosz októberi forradalom historiográfiájához*. 40. o.

⁷⁷ Az OK(b)P taglétszáma 1917 áprilisában 77 ezerre nőtt a februári 24 ezerhez képest. Lásd Heller – Nyekrics: i. m. 20. o. 1917 októberében 320 ezer főre becsüli Krausz. Lásd uő.: *1917 újraértelmezése felé*. 20. o. Pipes szerint a bolsevikokat csak az ipari munkásság 5,3%-a támogatta. Lásd R. Pipes: *Az orosz forradalom története*. 174. o. N. Werth 200 ezer főre becsüli a párttagságot októberben. Lásd Vadász Sándor: *Az 1917-es októberi forradalom*. In *Klió*, 1997/3.

⁷⁸ Hayes: i. m.

leti-gyakorlati fordulatnak a háttérében? Ha összevetjük Lenin gondolatait 1901-es, 1905-ös és 1917-es politikaelméleti írásainak tükrében, azt tapasztalhatjuk, hogy sajátságos, összetett ambivalencia uralja a tömegekről és a követendő tömegpolitikáról alkotott eszméit és törekvéseit. Hitt-e a tömegek politikai szereplésében az a politikus, aki a tömegek nevében lépett fel? A válasz összetett. Míg a "tömegek forradalmának" szükségszerű eljövetele következetes és stabil eszméje, addig a tömegek tudatosíthatóságába vetett bizalma az 1905–1907-es kudarc nyomán megrendült. Belátta, hogy az emberi korlátok áthághatatlanok, a marxista eszmék befogadásának is akadályai vannak. Így az az elgondolás, hogy a társadalom aluról megszervezheti és működtetheti az államhatalmat, már nemcsak nevétséges, de romboló, fejlődést megakasztó felfogásnak minősül. Gondolhatott-e Lenin az állam önkormányzati rendszerű működtetésére egy olyan tömeg által, amelyik nem tudja befogadni és alkalmazni a marxista hitelveket? Ez a szemlélet előremutat a jövődő bolsevik hatalmi berendezkedésre.

A tömegek kormányzása

A diktatúra forгатókönyve. • A hatalom megragadásának esélye volt az a tényező, ami arra készítette Lenint, hogy 1905-ben felvázolja koncepcióját a győztes demokratikus forradalmat követő időszak politikai taktikájáról és uralmi struktúrájáról. Hatalomelméletét *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban* című teoretikus írásában alapozta meg. Lenin célkitűzése az volt, hogy bemutassa a demokratikus forradalomtól az egyenlőség elvű társadalmi forradalmat megvalósító szocialista forradalomig vezető helyes utat. Kiindulópontja a politikai taktika felvázolásakor annak a tézisnek a kimondása volt, hogy a cárizmust megdőntő demokratikus forradalmat a munkásságnak és a parasztságnak közösen kell megvívnia, s a győzelemmel megszülető államrend csakis diktatúra lehet: "Ez a győzelem igenis diktatúra lesz, vagyis feltétlenül katonai erőre, a felfegyverzett néptömegekre, a felkelésre kell támaszkodnia, és nem holmi »legális«, »békés úton« létrehozott intézményekre."⁷⁹ Érvrendszerében megkérdőjelezhetetlen alapigazság az ellenállás, a harc kialakulása, s ezért megfellebbezhetetlen elv a diktatúra gyakorlása. A munkás-paraszt szövetség szükségszerűségét kimondó tételét többen megkérdőjelezték, ezért leszögezte, hogy a demokratikus forradalom "össznépi jellegű", s így lehetséges a két osztály

⁷⁹ Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban.* 61–62. o.

között az “akarategység”. Viszont megfogalmazta az egység sorsáról szóló tézisét is: “Elkerülhetetlen köztük az osztályharc, de a demokratikus köztársaság talaján éppen ez a harc lesz a legnélyebbre ható és legszélesebb méretű népi harc a *szocializmusért*”.⁸⁰ Ezt máshol a paraszti tömegek jellemzésével támasztotta alá: “ingataggá teszi” az, hogy “félproletár elemek tömegeiből és emellett kispolgári elemekből áll”. Így sosem lesz szocialista, mindig kispolgár marad, és a demokratikus forradalom legradikálisabb hívévé válhat, mert Lenin érvelése szerint ez adhatja meg neki a földreform megvalósulását. Kiemeli, hogy “még a proletariátus elleni küzdelemben is szüksége van a parasztságnak a demokráciára, mert csak a demokratikus rendszer tudja pontosan kifejezni a parasztság érdekeit, és csak a demokratikus rendszer tudja túlsúlyra juttatni a parasztságot mint tömeget, mint többséget”.⁸¹ Ezek az okok követelik meg Lenin koncepciójában a munkás-paraszt szövetség, a munkás-paraszt demokratikus forradalom és állam átmenetiségét, végső soron a demokrácia elvének teljes elutasítását.

Forrásaként Lenin az utószóban *Marxot* idézi, hogy így válaszoljon a diktatúraelméletét ért támadásokra: “a diktatúra azonnali bevezetése... a demokrácia megvalósításának egyedüli eszköze”, vagy “a forradalom után minden provizórikus állami állapot diktatúrát, mégpedig erélyes diktatúrát követel meg”.⁸² Lenin szerint a diktatúra és a demokrácia csak a burzsoák szemében egymást kizáró fogalom, ő megkülönböztette ugyan az osztálydiktatúrát az egy személy diktatúrájától, azonban nem definiálja a “szocialista diktatúra” fogalmát és ismérveit, a terjedelmes *Marx* idézetek sem árultak el semmit ezekről a kérdésekről. Nem véletlenül, hiszen maga *Marx* sem tudta meghatározni a proletárdiktatúra konkrét politikai tartalmát.⁸³

Constant és *Tocqueville* “rémálmainak” életre keltését ígéri, látszólag igazolva a miljukovi “elmaradott tömegek lázadása”, és a gasseti “tömegek primitív uralma” bolsevizmus értelmezéseket az a tétel, amely Lenin forradalom- és hatalomelméletének esszenciáját jelenti: “A proletariátusnak végig kell vinnie a demokratikus forradalmat, maga mellé állítva a parasztság tömegét, hogy az önkényuralom ellenállását erőszakkal eltíporja és a burzsoázia ingadozását ellensúlyozza. A proletariátusnak meg kell valósítania a szocialista forradalmat, maga mellé állítva a lakosság félproletár

⁸⁰ Uo. 104–105. o.

⁸¹ Uo. 126. o.

⁸² Uo. 171–172. o.

⁸³ Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. 237. o.

elemeinek tömegét, hogy erőszakkal megtörje a burzsoázia ellenállását és ellensúlyozza a parasztság és a kispolgárság ingadozását.”⁸⁴ Cselekvési programja az 1917-es bolsevik politika forгатókönyvét vetítette előre, s kijelölte a tömegek helyét is e gondolatrendszerben.

Az 1905-ös remények megsemmisülése után 1917-ben került újból a hatalom közelébe a bolsevik párt. Lenin közismert körülmények között megírt műve, az *Állam és forradalom*⁸⁵ megítélése régóta megosztja a történész közvéleményt. Utópia vagy főmű? Vitairat vagy teoretikus útmutató?⁸⁶ Azok a történészek, akik nem tulajdonítanak kiemelkedő jelentőséget az *Állam és forradalom*nak, ugyanattól tartanak, amiben a modernizációs elmélet hívei bíznak. A szövegben a jövő szocialisztikus, egyenlőség elvű társadalmának megrajzolását látják, s ezt az eszmét igen nehéz beépíteni a “totális diktátor” címkéjű lenini képbe, viszont a “modernizáló Lenin” felfogás fontos alapelemének lehet nyilvánítani. Vizsgáljuk meg közelebbről: valójában mi az *Állam és forradalom*ban megjelenő szerzői szándék? Gyakorolt-e hatást a bolsevik párt tömegpolitikai elveinek és törekvéseinek alakulására “október”, és az azt követő történések tükrében?

Lenin műve előszavában tisztázza az “állam és forradalom” problematika teoretikus kifejtésének szükségszerűségét. Milyen súlyt kapnak e kontextusban a tömegek? Leninnek a politikai helyzetet elemző alaptézise a jövőbe mutat: “A dolgozó tömegeket egyre szörnyűsebben elnyomja az állam... Az elhúzódnó háború hallatlan borzalmai és nyomora elviselhetlenné teszik a tömegek helyzetét, fokozzák elégedetlenségüket. Szemmel láthatóan érlelődik a nemzetközi proletárforradalom. Az államhoz való viszonyának kérdése gyakorlati jelentőségre tesz szert.”⁸⁷ Lenin szerint az

⁸⁴ Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája...* 128. o. (A szövegben az egész idézet kiemelt.)

⁸⁵ Lenin: *Állam és forradalom*. Budapest, 1977, Kossuth Könyvkiadó. A Marxizmus–Leninizmus Klasszikusainak Kiskönyvtára sorozat 16. kötetét használtam. Lenin könyvét illegálitásban írta 1917 augusztusában és szeptemberében, de a megírás gondolata már Svájcban foglalkoztatta.

⁸⁶ Lukács György Lenin elméleti főművének tartotta. Lásd Lukács: *Studien...* – Bergyajev “Lenin talán legérdekesebbnek számító munkájának” minősítette, és hosszasan elemezte. Lásd Bergyajev: i. m. 135–139. o. Heller Oroszország átalakítása utópikus tervének nevezte. Lásd Heller – Nyekrics: i. m. 39. o. Pipes egy rövid megjegyzésben intézi el jelentőségét. Lásd R. Pipes: *Az orosz forradalom története*. 194. o. Bayer József szerint vitairat és a politikai utópiák egyik alapműve. Lásd Bayer: *A politikai gondolkodás története*. 321. o. Krausz Tamás az írás utópisztikus meghatározottságát egyenesen 1917 “valóságos tömegmozgalmi pszichológiájával” magyarázta. Lásd Krausz Tamás: *Szovjet thermidor*. 270. o.

⁸⁷ Lenin: *Állam és forradalom*. 5. o. Az idézet egyben cáfolja azt a véleményt, hogy az írást a

aktuálpolitikai jelentősége a tömegek–forradalom–állam viszonynak a következő: “Lehetetlen harcolni a dolgozó tömegeknek általában a burzsoázia és különösen az imperialista burzsoázia befolyása alól való felszabadításáért, ha nem harcolunk az »állammal« kapcsolatos opportunisták előítéletek ellen.” A bolsevikoknak tudatában kell lenniük “legnagyobb fontosságú feladatuk” természetével, ugyanis “a proletariátus szocialista forradalmának viszonya az államhoz nemcsak gyakorlati-politikai jelentőségre tesz szert, hanem a legaktuálisabb jelentőségre is, mert arról van itt szó, hogy megmagyarázzuk a tömegeknek, mit kell tenniük a legközelebbi jövőben, hogy felszabaduljanak a tőke igrája alól.”⁸⁸ Vagyis a proletárdiktatúra lenini államfelfogása és a népi elképzelések közötti ellentétet ki kell küszöbölni. Az önkormányzati eszme és a centralizmus elv összeütközése a hatalomfelfogás eltérő szemléletéből ered. A tömegeknek el kell fogadniuk a hatalom és az állam társadalomhoz való viszonyának lenini koncepcióját, csak ez biztosíthatja a forradalom sikerét.

A mű második fejezetében vállalkozott Lenin arra, hogy a tömegek kormányzásának és a kommunista végcél megvalósításának bonyolult összefüggését megvilágítsa. Először is leszögezte a munkásosztály vezető szerepének sokszor hangoztatott tételét.⁸⁹ A proletariátus a “tömeg vezére”, s államformája a diktatúra, ami nem a történelmi fejlődésből absztrahálódik, hanem az osztályharc tanából.⁹⁰ Lenin scenáriójában a munkásság uralkodó osztállyá válik, mivel így el tudja látni az elnyomás és a szervezés feladatát is. Itt kapcsolta gondolatmenetéhez az államot: “A proletariátusnak szüksége van az államhatalomra, a hatalom központosított szervezetére, az erőszak szervezetére – azért is, hogy a kizsákmányolók ellenállását elnyomja, és azért is, hogy a lakosság hatalmas tömegeit, a parasztságot, a kispolgárságot és a félproletárokat *vezethesse* a szocialista gazdaság “berendezésében”.⁹¹ Ez eddig a munkástömegek uralmát jelentené a lakosság más csoportjai felett, de alkalmas-e, érett-e a proletariátus erre a szerepre? Lenin ezt így

júliusi kísérlet utáni apátia tette utópikussá.

⁸⁸ Uo. 6. o.

⁸⁹ Lenin: *Állam és forradalom*. 37. o. Hough szerint ez a gyakorlatban is megvalósult, így a proletárdiktatúrát a proletariátus diktatúrájaként fogja fel. Lásd Hough: i. m.

⁹⁰ Uo. 37. o. A pontos Lenin idézet: “Az osztályharc tana, amelyet Marx az állam és a szocialista forradalom kérdésére alkalmaz, szükségszerűen a proletariátus politikai uralmának, diktatúrájának elismeréséhez vezet, azaz egy senkivel meg nem osztott és közvetlenül a tömegek fegyveres erejére támaszkodó hatalom elismeréséhez.”

⁹¹ Uo. 37. o.

látta: "A marxizmus a munkáspárt nevelésével a proletariátus élcsapatát neveli, amely meg tudja ragadni a hatalmat és el tudja vezetni az egész népet a szocializmushoz, tudja irányítani és szervezni az új rendet, az összes dolgozók és kizsákmányoltak tanítója, vezetője és vezére tud lenni társadalmi életüknek a burzsoázia nélküli és a burzsoázia ellenére való berendezésében."⁹² Különös, itt már az "egész nép" vezetésre szorul. Korántsem meglepő ez a fordulat Lenintől, hiszen a politikában mindig a vezetők-vezetettek, alá-fölérendelő felfogás szellemében nyilatkozott. Szemléletét tömegelmélete támasztja alá, s a munkástömegek is a "tömeg" részét alkotják, a tömegek pedig önmaguktól nem juthatnak el a forradalomig, és nem képesek önálló hatalomgyakorlásra. Ebből adódóan természetes, hogy a tömegek önszerveződésének demokratikus intézményeit, a szovjeteket és az azokban politikát gyakorló átlagembereket lekezeli: "hiszékeny muzsikocskák semmittevő kupaktanácsai".⁹³ Az összképbe beleillik a demokratikus centralizmus elve is, amely a modernizációs elmélet képviselői szerint az önkormányzati elvnek a központosítási törekvések fölé helyezését bizonyítja, ám Lenin logikája szerint a demokratikus centralizmus jelentésének megfejtése: elvben demokrácia, gyakorlatban centralizmus.⁹⁴

Az írás központi témája Lenin államelméletének tematikus kifejtése az V. fejezetben.⁹⁵ A proletárdiktatúra intézményéről a politikus nem mond újat. Egyedül az elnyomó funkciót emeli ki (többség a kisebbséget), melynek eszköze a "fegyveres tömegek szervezete". A kommunista társadalomra vonatkozóan viszont jelzi: "Csakis a kommunista társadalomban, amikor a kapitalisták ellenállását már végleg megtörték, amikor nincsenek osztályok... csakis akkor "szűnik meg az állam és lehet szó szabadságról"."⁹⁶ Így az elnyomás megszűnitét csak a 3. szakasz hozhatja el, az eszményi álla-

⁹² Uo. 38. o.

⁹³ Uo. 66. o.

⁹⁴ Uo. 75–76. o. Lenin hosszan taglalta a centralizmus fontosságát, és odabiggyesztette a demokratikus jelzőt. A cél a tömegek megnyerése volt a demokrácia jelszavával. A modernizációs elmélet képviselői számára a demokratikus centralizmus elve az önkormányzatiságnak az állam fölé helyezését jelenti. Lásd Krausz Tamás: *Szovjet thermidor*.

⁹⁵ A hármas szakaszolás: 1. proletárdiktatúra; 2. a kommunista társadalom alsó szakasza (szocializmus); 3. felső szakasza (kommunizmus). Részletesen lásd Tütő L. – Krausz Tamás: *Lenin a szocializmusba vezető politikai átmenet időszakáról*. In *Társadalmi Szemle*, 1984, 67. sz. Ám ez a szakaszolás teljességgel rugalmasnak tekinthető, az első két időszak (átmenet és szocializmus) uralmi viszonyainak, struktúráinak mibenléte teljességgel elkülöníthetetlen.

⁹⁶ Lenin: *Állam és forradalom*. 125. o.

potok eljövételének feltétele az osztályok megsemmisítése és a tömeg érettsége. Mert eljön az idő, amikor az “emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismételt szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *a nélkül a külön* kényszerítő *apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek.”⁹⁷ Az állam elhalásának akadálya a tömegek “fejletlensége”. Lenin ambivalens álláspontja szerint a tömegek alkalmasak az uralomra (lásd: proletárdiktatúra), de nem alkalmasak a kommunizmusra. E probléma áthidalásának módjára a “felső szakasz” ismertetésekor tér vissza, a kommunizmusba való eljutás útjának részletezésekor. Megoldás: a tömegek az államhatalom gyakorlása közben radikális fejlődésen mennek át. Az államigazgatásban való részvételnek két előfeltétele van, egyrészt az “általános írni-olvasni tudás”, másrészt “a munkások millióinak betanítása és fegyelmezése”. Mindenesetre az átmenet időszakában az egész társadalomra kiterjedő fegyelem és erőszak szükségeltetik, hogy a szabályok betartása végül szokássá váljon. Az erőszak, melyet Lenin paradoxona szerint a társadalom az államon keresztül gyakorol a társadalomra, “szélesre tárja a kapukat” az állam és az erőszak teljes elhalásához.⁹⁸ Mindez újfent a tömegember lenini értékítéletéből következik, “mert ha nem akarunk utópizmusba esni, nem szabad azt képzelnünk, hogy az emberek, miután megdöntötték a kapitalizmust, egy csapásra megtanulnak a társadalom érdekében dolgozni *minden jogszabály nélkül*”.⁹⁹ A kényszerítő jogszabályok szükségszerűségét idézi elő az a tény, hogy a kommunizmus bevezetése “nem a mostani munkatermelékenységet tételezi fel, és *nem a mostani nyárspolgárt*”.¹⁰⁰ Így a tömegek kormányzása a kommunista társadalom alsó szakaszában azt jelenti, hogy “*az állam a legszigorúbban* ellenőrizze a munka mértékét és a fogyasztás mértékét”.¹⁰¹ Lenin sem tudott tehát megbirkózni az állam ellenőrzésének elméleti problémájával, a fenti konstrukció éppen a tömegelméletéből következő központosító és elitista politikája miatt lesz életképtelen, e jövőbe mutató ellentmondás feloldhatatlansága élete végéig kínozza.¹⁰²

⁹⁷ Uo. 125–126. o.

⁹⁸ Uo. 141–144. o.

⁹⁹ Uo. 133. o.

¹⁰⁰ Uo. 137. o.

¹⁰¹ Uo. 137. o.

¹⁰² Ebben a kontextusban érthető Krausz megközelítése az “etatista taktika és antietatista straté-

Lenin leírása a kommunizmus kialakulásához vezető politikai, társadalmi folyamatokról és viszonyokról megvilágítja tömegelméletének hatalomelméletéhez való kapcsolódását és funkcióját. Lenint az *Állam és forradalom* megírásakor az a szándék is vezérelte, hogy lefedtesse a követendő gyakorlati politika hatalomelméleti és tömegelméleti alapjait. Ezeket egyszerű felfedezni a szövegben, összekapcsolódásukra egy Lukács idézettel világítanak rá: "a szocializmus csak az »egész társadalom tudatos átalakításaként« valósítható meg."¹⁰³ Lenin megközelítésében ennek módja a centralizmus a "demokratikus" államban: "amíg állam van, nincs szabadság. Amikor szabadság lesz, nem lesz állam."¹⁰⁴ Ebben az elvben található meg a "lenini terv" lényege: hatalomfelfogása szerint a diktatúra gyakorlati politika szintjére emelésével lehet csak eljutni a kommunizmusba, ugyanis a fejletlen társadalmat csak az erő és a kényszer szervezheti át bolsevik mintára. E felismerésnek a politikai alapját Lenin tömegelmélete adja. Ez képezi az *Állam és forradalom* igazi relevanciáját, és a bolsevizmus következő korszaka, a proletárdiktatúra, mint a "nagy ugrás" időszaka ennek a lenini eszmének a realizálási kísérletét hozza el.

A társadalom kényszerítése a "nagy ugrásra". • Historiográfiai vita tárgyát képezi az "októberi forradalom" tömegjellegének megítélése. A marxista történettudósok természetesen a lenini terv, a "tömegek fegyveres felkelésének" megvalósulásaként fogják fel.¹⁰⁵ A bolsevizmust bírálók viszont a forradalom katonai szervezettségének hangoztatásával és a résztvevők viszonylag kis számával, a puccselmélettel és a semleges tömegek fogalmával írják le az eseményeket.¹⁰⁶ Az összetettebb értelmezés szerint az októberi fordulatot két folyamat eredményezte: az egyik vetület a tömegek "önkormányzati forradalma", a másik a bolsevik párt "fegyveres forradalma" volt, így újabb kettős hatalom alakult ki: a tömegek öngazgatási szervei és a bolsevik kormány.¹⁰⁷ Az október 24-i sikeres politikai hatalomátvételt a "Párt" a "minden hatalmat a szovjeteknek" jelszó jegyében hajtotta végre, és 25-én a szovjetkongresszuson megtörtént a forradalom két oldalának össze-

gia" kényszeréről. Lásd Krausz Tamás: *Szovjet thermidor*. 27. o.

¹⁰³ Lukács György: Kritikai megjegyzések Rosa Luxemburg Az orosz forradalom kritikája című művéhez. In uő.: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1971, 588. o.

¹⁰⁴ Lenin: *Állam és forradalom*. 135. o.

¹⁰⁵ Lásd pl. Krausz Tamás: *A cároktól a komisszárokig*.

¹⁰⁶ A puccselmélet P. B. Axelrod nevéhez fűződik. Lásd Axelrod: i. m.

¹⁰⁷ Heller – Nyekrics: i. m.

kapcsolása azzal, hogy a szovjetek hatalomra jutásának titulálták az eseményeket. Azonban ugyanekkor egy határozattal a tömegdemokrácia ezen intézményeit állami szervvé nyilvánították, ami egyben az állam ellenőrzését is eredményezte, és ez a függetlenség elvesztésével járt. Hamarosan megkezdődött a munkásszervezetek és a tömegek tiltakozása, Leninnek döntenie kellett: a tömegek uralma vagy a "Párt" uralma? Elméleti alapállása szerint a tömegek nem vezethetik a marxista tudatú vezetőket, ezért megkezdődött a tömegek kiszorítása a hatalomból.¹⁰⁸ Az 1918 márciusáig fvelő folyamat következménye a munkástömegek ellenállása lett, ami a rendszer dinamizálódását eredményezte, s ahogyan *Friedrich és Brzezinski* látja, a totális állam felé tolódás erősödött.¹⁰⁹ Ezzel együtt a bolsevik vezetés a munkatermelékenység végzetes csökkenését tapasztalta, Lenin pedig arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági depresszió okát a tömegekben kell keresni, továbbá a "szabadság birodalmának" előkészítéséhez a közbenső szakaszban be kell hozni az ország gazdasági lemaradását. A tömegekkel szembeni fellépést így végső soron Leninnek az a döntése határozta meg, hogy az osztály nélküli társadalom megvalósíthatóságát közelinek érezve úgy határozott, hogy megkísérli a "nagy ugrást", ami a szocialista viszonyok megteremtését célozza meg.¹¹⁰ Ezek a körülmények adták *A szovjethatalom soronlívó feladatai*¹¹¹ megírásának történeti kontextusát. A mű Lenin egyik legjelentősebb politikaelméleti szövegének tekinthető, hiszen ebben reagált az elképzeléseit ért gyakorlati kihívásokra.

A szöveg bevezetőnek tekinthető részében Lenin tisztázta, hogy mi volt a szándéka a mű megírásával. A IV. Rendkívüli Összoroszországi Szovjet

¹⁰⁸ A konkrét politikai történeésekről részletesen tájékoztat Heller műve. A munkástömegek és szervezeteik, ill. az ezzel szembeni bolsevik politikáról új eredményekkel Csurokov: *Munkásönkormányzatok az 1917-es orosz forradalomban*. In *Eszmélet*, ill. uő.: *Oktyabr 1917 i nekotorie pricsini krizisna rabocsevo szamoupravlenyija*. In Rosszija, XXL, 1995/3–4.

¹⁰⁹ C. J. Friedrich – Zbigniew Brzezinski: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, 1965. – Az egypárti rendszer kiépítéséről lásd Felstinszkij: i. m., ill. L. Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union*. New York, 1960.

¹¹⁰ "Nagy ugrásnak" nevezi Lukács György: Lenin és az átmeneti korszak kérdései. In uő.: *Lenin*. Budapest, 1970, 224. o. Az állam – gazdaság – társadalom képeinek megrajzolása a szocializmus periódusában, úgy vélem, alátámasztja azt az álláspontot, hogy 1918 folyamán Lenin a proletárdiktatúra és a szocializmus szakaszának összevonásáról döntött. A diktatúra lett az uralmi forma, a "szocializmus" adta a gazdasági szisztémát. Mindez abból a tévhitből eredt, hogy Lenin meg volt győződve arról, hogy "a kisajátítás biztosítani fogja a termelő erők óriási fejlődésének lehetőségét". Lásd Lenin: *Állam és forradalom*. 135. o.

¹¹¹ Lenin 1918. április 13–26. között írta. Magyarul: LÖM, 36. köt.

Kongresszus 1918. március 15-én hivatalosan is meghirdette a Lenin által az *Állam és forradalomban* kifejtett tömegpolitikát. Lenin írásában a határozat létjogosultságát abban jelölte meg, hogy a rombolás időszaka után eljött az építés periódusa, s a szocialista forradalom jövője a proletár tömegeken múlik: “Az ilyen forradalmat csak a lakosság többségének, mindenekelőtt a dolgozók többségének önálló történelmi alkotó munkája valósíthatja meg sikeresen. A szocialista forradalom győzelme csak akkor lesz biztosítva, ha a proletariátus és a szegényparasztság elegendő tudatosságot, eszmeiséget, önfeláldozást és állhatatosságot fog tanúsítani.”¹¹² Megközelítésében a bolsevik párt előtt 1917-ben három feladat elvégzése állt. Az első a tömegek megnyerése volt, Lenin általános érvényű tömegpolitikát fogalmazott meg: “a jövő minden pártjának első feladata az, hogy programjának és taktikájának helyességéről meggyőzze a nép többségét”.¹¹³ Lenin úgy látja, ezt “alapjában megoldották”, létrejött a bolsevik program tömegbázisa. A második feladat a politikai hatalom kivívása – amely legitimitását a tömegtámogatottságból nyeri –, és a kizsákmányolók ellenállásának elfojtása. A harmadik a legelőrébb való most: “Oroszország kormányzásának a megszervezése.” Eszmefuttatását összefoglalva meghatározta brosúrájának célkitűzését: “Mi, a bolsevikok pártja, meggyőztük Oroszországot. Elhódítottuk Oroszországot a gazdagoktól a szegények számára, a kizsákmányolóktól a dolgozók számára. Most kormányoznunk kell Oroszországot. És a jelenlegi helyzetnek éppen az a sajátságosága, éppen az a nehézsége, hogy megértsük a nép meggyőzésének és a kizsákmányolók katonai elnyomásának fő feladatáról a kormányzás fő feladatára való átmenet sajátosságait.”¹¹⁴ A szerző szándéka, reagálva a politikai kihívásokra, a hatalomgyakorlás természetének meghatározása a proletárdiktatúra időszakában.

Az irányelvek lefektetését a tömegek “állapotának” elemzésével alapozta meg, és ehhez viszonyulva adta ki a “mai helyzet általános jelszavát”: “a dolgozók széles tömege rendkívül elfáradt, sőt kimerült. A tömeg – s ez nem is lehet másképp – parancsolóan követel némi pihenést.”¹¹⁵ De a gazdasági, politikai helyzet ezt nem teszi lehetővé, s megköveteli egy új morál kialakítását. Lenin igen szkeptikusan nyilatkozik a tömegek átformálásának kilátásairól. A forradalom élcsapatának “hosszas és kitartó erőfeszítései

¹¹² Lenin: *A szovjethatalom soronlévő feladatai*. 159. o.

¹¹³ Uo. 159. o.

¹¹⁴ Uo. 160. o.

¹¹⁵ Uo. 161. o.

szükségesek ahhoz, hogy a tömeg hangulatában teljes fordulat álljon be, s rátérjen a rendszeres, kitartó fegyelmezett munkára”.¹¹⁶ Mindazonáltal hisz a tömegek fordulatában, s felvázolja az élcsapat erőfeszítéseinek módozatait. Régi eszméjéhez nyúl vissza, elsőrendű a tömegtudat átformálása az állammal szembeni gyűlölet leküzdése terén, “a harc, amely azért folyik, hogy beoltsuk a tömegekbe a *szovjet*, az állami ellenőrzés és nyilvántartás eszméjét, hogy ezt az eszmét valósággá változtassuk, hogy a tömegek szakítsanak az átkozott múlttal... ez a harc hatalmas, világtörténelmi jelentőségű harc, a szocialista tudatosság harca a burzsoá anarchista spontaneitás ellen”.¹¹⁷ Lenin így eljut a forradalom tömegeinek leértékeléséhez: “Az orosz ember a fejlettebb nemzetek munkásaihoz viszonyítva rossz munkás.”¹¹⁸

A szöveg központi üzenetét az *Összehangolt szervezet és diktatúra* című fejezetben fejtette ki. A tömegpolitika “új” elméletének alátámasztásához a marxizmus törvényei szolgáltatóknak alapot. Marx axiómája szerint az átmenet nem lehetséges kényszer és diktatúra nélkül. Lenin ezért meghatározta az eszményi diktatúra természetrajzát: “a diktatúra nagy szó. Nagy szavakkal pedig nem szabad dobálózni. A diktatúra – vashatalom, forradalmian bátor és gyors hatalom, amely kíméletlenül elnyomja mind a kizsákmányolókat, mind a gonosztevőket. A mi hatalmunk viszont hallatlanul puha, gyakran jobban hasonlít a kásához, mint a vashoz.”¹¹⁹ Ezután megjegyezte, hogy “kíméletlenül meg kell büntetni” azokat, akik megsértik a munkafegyelmet, és leszögezte, a forradalmi osztályok diktatúrája egyes személyek diktatúrájában szokott kifejeződni a történelemben, továbbá a szovjet demokratizmussal is összeegyeztethető a diktátori hatalom. Mindezek tükrében Lenin végül megnevezte az állami kényszer új területét: “A forradalom csak imént zúzta szét a legrégebb, legerősebb, legsúlyosabb béklyókat, melyek viselésére kényszerítették a tömegeket. Ez volt tegnap. Ma pedig ugyanaz a forradalom, éppen saját fejlesztése és megszilárdítása érdekében, éppen a szocializmus érdekében megköveteli, hogy a tömegek *ellentmondás nélkül engedelmesskedjenek* a munkafolyamatot vezető *egyetlen*

¹¹⁶ Uo. 162. o.

¹¹⁷ Uo. 171. o. Keserűen jegyezte meg, hogy a munkásellenőrzést törvénybe iktatták, de a munkások tudatába nem tudott ez az eszme behatolni. A legújabb kutatások ellenben azt mutatják ki, hogy a munkásönkormányzatok igenis működtek, és az állami funkciókat gyakorolni kívánó állami munkások politikai aktivitását a bolsevikok tevékenysége gátolta. Lásd Csura-kov műveit.

¹¹⁸ Uo. 175–176. o.

¹¹⁹ Lenin: *A szovjethatalom soronlévő feladatai*. 182. o.

akarátának.”¹²⁰ Ebben a tételben van az “új” tömegpolitika lényege: kényszer és ellentmondást nem ismerő engedelmesség megkövetelése. Így érthető Popper felfogása, amikor ezt az elvet a szabadság elleni támadásnak nevezi, Daniels pedig a hagyományos uralmi eszközök szélsőséges diktatúrában való újjáéledését látja a folyamatokban.¹²¹

Lenin politikusi éleslátását bizonyítja, hogy a “Párt” céljainak eléréséhez kívánatos eszköznek nyilvánította a tömegdemokrácia intézményeit. Értelmezésében a diktatúra nemcsak a vezetők, hanem a tömegdemokrácia szerveinek is politikája lehet: “a proletárdiktatúrát – az egyes személyeken keresztül is – nemcsak a dolgozó és a kizsákmányolt tömegek gyakorolják, hanem szervezetek is, amelyek úgy vannak felépítve, hogy éppen ezeket a tömegeket ébresszék és mozgósítsák történelmi alkotótevékenységre (a szovjet szervezetek az ilyesfajta szervezetek közé tartoznak).”¹²² A bolsevikok “szovjet demokratizmusának” e feloldhatatlan paradoxona szerint a tömegek önmaguk által gyakorolnának diktatúrát önmaguk felett. Lenin hasonlatában a szovjetek mint a lánc olyan részei szerepelnek, amellyel az egész láncot kézben lehet tartani. (A kérdés csak az: ki van a lánc másik végén?) Ezekből az okokból kap a kommunisták taktikájában kiemelkedő fontosságot a szovjetek és a szakszervezetek állami irányítása. Ezt a felfogást egyes szerzők a tömegdemokrácia és a diktatúra együttélésének minősítik, de valójában arról van szó, hogy az előbbi az utóbbi eszközévé degradálódott.

Összegezve: az “új”, már október óta előkészített tömegpolitika a társadalom tudatos kényszerítését jelentette egyrészt a proletárdiktatúra gazdaságának fenntartására, másrészt az országban és a tömegek tudatfejlődésében elérendő “nagy ugrás” megvalósítására. Így az *Állam és forradalomban* kifejtett tömeg- és hatalomelmélet azzal bővült, hogy a kényszer intézményét immár konkrétan az “uralkodó osztályra”, a proletariátusra is kénytelenek alkalmazni. Az indíték ismételten a munkástömegek “fejletlensége”. A tömegek kormányzása tehát a “szovjet vezetőn” keresztül a “Párt” kezében lévő államnak a társadalom felett gyakorolt uralmát jelenti. A vezetők-ve-

¹²⁰ Uo. 185. o.

¹²¹ Popper a marxizmus egész jelenségét így interpretálta. Lásd Karl Popper: *The Open Society and its Enemies*. Princeton, 1950. – R. V. Daniels: Trockij, Sztálin és a szocializmus. In *Eszmélet*, 1992/17.

¹²² LÖM, 36. köt., 184–185. o. Látszólag alátámasztja a modernizációs felfogás híveinek álláspontját

zetettek viszonyának lenini értelmezése így nyert hivatalos státuszt, és végső formát a szovjet diktátor–munkástömegek közötti viszony proklamálásában.¹²³

1918 nyarától a lenini gondolkodás 1921-es fordulatáig számos lépés követi e politikát. A parasztság bekényszerítését a proletárdiktatúra rendszerébe a kötelező terménybeszolgáltatás bevezetése alapozta meg. Ebben a periódusban kísérlet történt a “hagyományos” marxista tömegpolitikai elvek megvalósítására, így döntő cél volt az osztálynélküli társadalom elérése, amelynek útja elsősorban a paraszti osztályok megsemmisítése lett volna. Lenin kimondta, hogy “mindenkinek dolgozóvá kell válnia”. E terv első lépése szerint a bolsevikoknak “el kell határolnia a dolgozó parasztot a tulajdonos paraszttól, a munkálkodó parasztot a kupeckedő paraszttól, a két keze munkájából élő parasztot a spekuláns paraszttól. Ebben az elhatározásban van a szocializmus *egész lényege*”.¹²⁴ Ez a lenini felfogás ellentmond annak az arendti megközelítésnek, hogy Lenin végig a társadalom strukturálására törekedett volna. Ezzel párhuzamosan fokozódott a terror a hátszágokban, ám Lenin és a “Párt” folyamatosan az öngazgatás és a tömegek diktatúrája képviselőjének szerepét játszotta,¹²⁵ pedig a folyamatok következményeként, miként Mandel írja, a munkásosztály megszűnt önálló történelmi lény lenni.¹²⁶ A társadalom kényszerítésének kísérlete azonban zátonyra futott: 1920 telére elviselhetetlenné vált a gazdaság összeomlása, ami a néptömegek fellépését eredményezte.

Kiegyezés a tömegekkel. • Az ország gazdasági állapota és a néptömegek politikai hangulatváltozása 1920 folyamán a modernizációs politika meghirdetésére kényszerítette Lenint: “Kommunizmus = szovjet hatalom plusz az egész ország villamosítása.” Célja az ország gazdasági elmaradott-

¹²³ Az 1918 után kialakult bolsevik rendszer meglepően helytállóan írható le a Friedrich és Brzezinski által definiált totalitárius ismérvekkel. Ezek a következők: 1. egy tipikus ideológia uralma; 2. egyetlen tömegpárt hatalmi monopóliuma, tipikus esetben diktátor vezetésével; 3. terrorszervezet; 4. médiumok a Párt és az állam kezében vannak; 5. harci eszközök az állam monopóliumába tartoznak; 6. a gazdaság központi felügyelete és irányítása. Ismerv lehet még a bíróságok politikai irányítása és a külső expanzió. Lásd Bayer: i. m. 381. o.

¹²⁴ Lenin: Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában. In *LÖM*, 39. köt., 267. o. A korszak marxista szemléletű bemutatását lásd Krausz Tamás: Történeti adalékok a szocializmus politikai és elméleti értelmezéséhez. In *Politikatudomány*, 1987/3.

¹²⁵ Lenin: A baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége. In *LÖM*, 41. köt.

¹²⁶ Mandel tanulmányában kimerítően taglalja a munkásság 1917 utáni helyzetét. Lásd D. Mandel: Forradalom, ellenforradalom és a munkásosztály Oroszországban. Gondolatok a (Nagy) októberi (Szocialista) forradalom 80. évfordulóján. In *Eszmélet*, 37, 34–51. o.

ságának csökkentése és a néptömegek kulturális fejlődését is várta a modernizációtól. A program távlati célkitűzése volt a deklasszált munkásosztály újbóli osztályá szervezése és megerősítése, hiszen ennek osztályuralmára épült a proletárdiktatúra a marxizmus politikaelmélete szerint.

A munkástömegekre épülő tömegbázis felépítése volt a tárgya az ún. szakszervezeti vitának is.¹²⁷ Lenin álláspontja: „A szakszervezetek teremtik meg az élcsapat *kapcsolatát* a tömegekkel, a szakszervezetek győzik meg mindennapi munkájuk során a tömegeket... nem lehet megvalósítani a diktatúrát néhány »hajtószíj« nélkül, amelyek az élcsapatot összekapcsolják az élenjáró osztály tömegével, ezt pedig a dolgozók tömegével.”¹²⁸ Rámutatott, *Trockijjal* nézeteltérése van abban a kérdésben, hogy milyen módszerekkel kell közeledni a tömegekhez, megnyerni azokat, és kapcsolatot teremteni velük. De egyben leszögezte, hogy nézetét nem lehet a demokrácia pártolásának tekinteni, hiszen „a csizmánk sem kopott el azóta, hogy az egyyszemélyi vezetést proklamáltuk. Nem szabad zűrzavart kelteni, mert ez azzal a veszéllyel jár, hogy az emberek nem tudnak eligazodni – mikor legyen demokrácia, mikor egyyszemélyi vezetés, mikor diktatúra. Semmiképpen sem szabad lemondani a diktatúráról sem”.¹²⁹ A bolsevik politika önbírálatként állapítja meg, hogy a tömegeket még nem vonták be az új feladatok megvalósításába, és nem készítették elő erre őket. A követendő elv ezen a téren: „kétszer mérj, egyszer vágj, itt pedig nekifogtak a vagdosáshoz, mielőtt akárcsak egyszer is mértek volna... Önök nem hagyták szóhoz jutni a tömegeket, nem hagytak nekik időt arra, hogy megértsék, megfontolják a dolgokat.”¹³⁰ 1921. március 14-én az OK(b)P X. Kongresszusán pedig kijelentette: „Nem tudtuk a nagy tömegeket meggyőzni és megzavartuk az élcsapat és a tömegek közötti helyes viszonyt.”¹³¹ 1921. decemberében visszatért erre a problematikára, s egyenesen olyan jelentőséget tulajdonított a szakszervezeteknek, hogy „szocialista építésünk katasztrófája is elkerülhetetlen, ha a kommunista párt és a tömegek közötti erőátviteli szervezet, a szakszervezetek helytelenül van felépítve, vagy helytelenül működik...” – s

¹²⁷ A vita a Trockij–Buharin páros és Lenin elképzelései közötti különbségből eredt. Részletesen lásd Krausz Tamás: *Szakszervezetek és államhatalom*. Politikatudományi füzetek, 5. Budapest, 1985, ELTE ÁJK.

¹²⁸ LÖM, 42. köt., 179. o. Ez Leninnek egy 1920. december 30-i beszédében hangzott el.

¹²⁹ Uo. 203. o.

¹³⁰ LÖM, 42. köt., 210. o.

¹³¹ LÖM, 43. köt., 49. o.

megjegyezte egyúttal –, “semmi esetre sem szabad elnézőnek lennünk a tömegek előítéleteivel és elmaradottságával szemben”.¹³²

Látható, hatalomfelfogásában továbbra is a diktatúra elve dominált, a tömegekről alkotott véleménye sem különbözik gyökeresen, de a tömegek politikai jelentősége egyre hangsúlyosabbá vált. A tömegpolitika másik vetülete a parasztpolitika átalakulása volt. Nehezen tett le a paraszti osztály megsemmisítésének és a szocialista terménybegyűjtés végigvitelének tervéről, de a proletárdiktatúra tömegbázisának eliminálódása miatt 1921. március 15-i beszédében fordulatot hirdetett meg a parasztpolitikában is: “Az osztályokat nem lehet félrevezetni... Tudjuk, hogy csakis a parasztsággal való megegyezés mentheti meg a szocialista forradalmat Oroszországban, amíg a forradalom más országokban be nem következett... a parasztság elégedetlen a kölcsönös viszonyoknak azzal a formájával, amely köztünk kialakult, hogy nem akarja a viszonyoknak ezt a formáját és hogy ő tovább így nem fog élni. Ez vitathatatlan. Ez az akarata határozottan kifejezésre jutott. Ez a dolgozó lakosság óriási tömegeinek akarata.”¹³³ Mindenestre látta a parasztsággal kötendő szövetségnek a szocialista elképzelések építésére gyakorolt hatását: “meg kell kezdeni az előrelépést, összehasonlíthatatlanul, mérhetetlenül lassabban, mint ahogyan megálmodtuk, ezzel szemben úgy, hogy valóban az egész tömeg velünk haladjon.”¹³⁴ Borkenau a társadalmi bázis áthelyeződését látta ebben a folyamatban, de a parasztsághoz való közeledést megelőzte a munkásság megnyerésére tett lépés.¹³⁵ Végül is az 1917–21-es időszak tapasztalatait levonva tömegpolitikájának alapjává új eszmét tett, ebben a tömegek történelmi szerepe felértékelődött: “Nagyszerű lelki tulajdonságokkal csak az emberek kis csoportja van megáldva, a történelem útját viszont az óriási tömegek határozzák meg, amelyek olykor bizony nem bánnak túlságosan udvariasan ezzel a csoporttal, ha ez nem közeledik hozzájuk.”¹³⁶

¹³² LÖM, 44. köt., 338–339. o.

¹³³ LÖM, 43. köt., 53–54. o.

¹³⁴ LÖM, 45. köt., 81. o. Usztrjalov találóan ragadta meg a bolsevikok tömegbázis-keresési szándékát. Szerinte a forradalom bázisát “békéről álmodozó” katonák, “kenyeret követelő” munkások, “földet követelő” parasztok adták; de hamarosan áthelyeződött a városi proletariátus és a szegényparasztság szövetségére; majd a középparasztságra; végül a privilegizált helyzetben lévő katonai, rendőri, hivatali csoportokra. Lásd Krausz Tamás: 1917 újraértelmezéséhez. In *Múltunk*, 1994/1–2, 79. o.

¹³⁵ F. Borkenau: Die neue Komintern. In *Der Monat*, Berlin, 1949.

¹³⁶ LÖM, 45. köt., 96. o. Elsőként Usztrjalov mutatott rá a fordulatra. Úgy látta, Lenin megértette,

A Lenin politikaelméleti szövegeinek elemzésével kibontakozó tömegelmélet eredete kettős: a marxista szemlélet kitételeit a tömegekről alkotott személyes felismeréseivel ötvözte. Tömegelméletének posztulátuma szerint a tömegek ("dolgozó osztályok") tudati fejlettsége alacsony, "nem tudatos" politikai magatartást tanúsítanak. Ebből következik tömegpolitikájának alapézise, ami a vezetők–vezetettek nézőpontjából fogja fel a bolsevik mozgalom–tömegek viszonyt. Szerinte a tömegek csak romboló erővel bírnak, építő munkára önállóan nem alkalmasak. Így forradalomelméletében a bolsevikok által vezetendő "fegyveres tömegek" vívják meg a forradalmat, hatalomelmélete viszont a szocialista forradalom utáni átmeneti időszakban a hatalomgyakorlásra alkalmatlan tömegek politikából való kizárását és kormányzását határozza meg tömegpolitikaként. A "tömegek uralma" csak akkor valósulhat meg, ha eléri a tudatosság és a műveltség megfelelő szintjét.

Gyakorlati törekvései alapvetően elméleti indíttatásúak, de a kényszerítő körülmények hatására 1917-ben képes volt rugalmasan taktikát változtatni, és alkalmazkodni a tömegek elvárásaihoz. Az új rendszer Lenin által megalkotott elméleti alapjai, politikai mechanizmusai cáfolják az azonosító elmélet azon felfogását, amely a bolsevik rendszert és ideológiát elsősorban a tömegek előretöréséből és hatalomba kerüléséből eredezteti. A proletárdiktatúra kiéptítésekor Lenin visszatér eredeti nézeteihez: diktatórikus hatalomgyakorlás és az osztályok felszámolása, a társadalom kényszerítése és tömegesítése. Azonban a tömegek kormányzásának lenini forgatókönyve megbukik a népi ellenálláson. Ez Lenint tömegpolitikai szemléletének újragondolására készítette, eddigi elit–tömeg felfogása átalakult, fenntartotta a tömegek vezetésének elvét, viszont megállapította, hogy a vezetőknek alkalmazkodni kell a tömegek elvárásaihoz: "A néptömeg tengerében mi mégis csak egy csepp vagyunk, csak akkor kormányozhatunk, ha helyesen fejezzük ki azt, amit a nép felismer. E nélkül a kommunista párt nem fogja vezetni a proletariátust, a proletariátus nem fogja magával vinni a tömegeket, és az egész gépezet széthull."¹³⁷ Lenin megújult tömegfelfogásában a legnagyobb jelentőséggel a tömegek megítélésének új eszméje bír: az átlagemberek masszája immár képes arra, hogy önállóan tegyen helyes politikai felismeréseket. Ebben a kontextusban a tömegek már a forradalom megvívá-

a tömegek lélektanában bekövetkezett változások tudomásul nem vétele végzetes lenne a hatalom számára. Lásd Krausz Tamás: 1917 újraértelmezéséhez. In *Múltunk*, 1994/1–2, 79. o.

¹³⁷ LÖM, 45. köt. 96. o.

sán túl is pozitív politikai cselekvőként szerepelhetnek, a tömeg valóban autonóm történelmi erővé lépett elő.

Lenin a tömegpolitika új paradigmáját adta ezzel a pártnak, gyökereiben átformálva az eddigi koncepciót. Mi e fordulat magyarázata? A válasz a lenini politikaelmélet egyik alapeszméjére mutat rá: ugyan megítélésében a tömegek az elmaradottság szimbólumai voltak, azonban Lenin politikai céljai megvalósítását csakis a tömegek támogatása mellett tartotta elérhetőnek, ezáltal tömegelméletének szerepe alapvető politikaelméletében és gyakorlati politikai törekvéseiben. Így végső soron beigazolódhat az a megközelítés, miszerint ahogyan Lenin átformálta a társadalmat, úgy a tömegek is átalakították Lenin politikai gondolkodását.

KÁNYA JÓZSEF

A SZÉKELY KÖRVASÚT REGIONÁLIS HATÁSAI

Mintegy hat évvel az első angliai vasútvonal megnyitása után, 1836-ban került sor az első magyar vasúti koncepció megfogalmazására.¹ Ennek értelmében a Magyar Királyságban országos vasúthálózatot kívántak kiépíteni. Az első vonalakat (például Bécs–Pozsony–Pest-Buda) 1848-ig átadták a forgalomnak, de ezek Erdélyt s benne a Székelyföldet nem érintették.

1848-ban Széchenyi István lett az első felelős magyar kormány köz-munka és közlekedési minisztere. Széchenyi vasútépítési koncepciójában már szerepel az erdélyi és ezen belül a székelyföldi vasút építése. A tervezett négy országos fővonal közül az egyik a Maros és a Nagy-Küküllő völgyén keresztül Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Gyimes irányában haladva át a Székelyföldön Galați felé, összeköttetést biztosított volna a Fekete-tengerrel. A korábbi gyakorlattól eltérően Széchenyi javasolta, hogy a vasútépítést központosított országos felügyelet alatt kell végezni.²

A forradalom idején nem volt lehetőség a vasúti koncepció megvalósítására. A szabadságharc leverése után Bécs elfogadta Széchenyi tervét, de elsősorban a Bécs környéki területekre helyezték a hangsúlyt. A kincstár kimerülése okán a kivitelezés csak 1854-ig tartott, utána kénytelenek voltak szabad utat engedni a magánbefektetéseknek. Ebben az időszakban egy új, Erdélyt érintő fővonalat vázolnak Nagyvárad–Király-hágó–Kolozsvár–Brassó–Bodzai-szoros–Galați irányában. Ez csak súrolta volna a Székely földet. Más koncepciók is születtek, de közülük 1867-ig egy sem vált valóra.

1867-tel új fejezetéhez érkezett a hazai és ezen belül az erdélyi vasútépítés. A kiegyezés alkalmával az új magyar dualista államban a közlekedési ügyeket mind a két ország önállóan intézhette.³ Ez az időszak azért jelentett

¹ Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981, 148–169. o.

² *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről*. gróf Széchenyi István. Pozsony, jan. 25-én 1848.

³ Majdán János: A vasútépítések mint a modernizáció előfeltételei Erdélyben. In *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997, 256. o.

fordulópontot a Székelyföld életében, mert Andrassy Gyula Mikó Imrét nevezte ki kormányába közmunka és közlekedési miniszternek. Mikó gróf a vasútépítést vegyes rendszerben képzelte el, állami és magánfinanszírozásban, tapasztalván, hogy korábban a magántársaságokat a partikularizmus jegyében kizárólag a gazdasági érdek motiválta. Az erdélyi gróf programjában tűnik fel először az „olcsó vasutak” (a helyi érdekű vasutak) építése. A miniszteri program külön foglalkozott Erdéllyel, a fővonalon kívül még további fejlesztéseket irányozva elő. Ezek a fővonalból ágaztak volna szét Nagyszeben, Marosvásárhely, Székelyföld és Beszterce vidékére.⁴

Végül 1867–1873 között Erdélyben két fővonalat építettek (Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis–Segesvár–Brassó, valamint Arad–Déva–Gyulafehérvár–Tövis–Segesvár–Brassó). Ezek elkerülték a Székelyföldet annak ellenére, hogy Orbán Balázs 1872-ben képviselőházi beszédében hangsúlyozta, hogy a műszaki tervek szerint az északi erdélyi fővonalnak érintenie kellett volna a Székelyföldet is.⁵ A fővonalakból ágaztak ki később a mellékvonalak, ezekre árufelhordó szerep várt. Az 1880-as évektől kezdett a vasút fontos szerepet játszani az erdélyi polgárok életében. Elkezdődött a „helyi érdekű” vasutak építése.

Helyi érdekű vasutak Európában először Skóciában épültek, általában periférikus területeken, ahol gyenge volt a gazdaság teljesítőképessége, a teljes körű finanszírozás pedig nehezen volt megoldható. Magyarországra az ötletet Hollán Ernő mérnökezkredes hozta, aki 1848-as emigránsként Franciaországban tanulmányozta a helyi érdekű vasutakat. Az elgondolás lényege az, hogy lehetőleg helyi társulatok építsék, amelyeknek érdekében áll a térség gazdaságának az országos és kontinentális kereskedelembe való bekapcsolása. Így lehetett elérni, hogy a költségeket alternatív megoldásokkal lefaragják: nagyon olcsón adták el a kisajátított földeket, az építkezésnél helyi kavicsot, követ, fát használtak, a helybeli munkások otthon étkeztek, aludtak, olcsóbban dolgoztak.⁶ Az állam is támogatta a helyi érdekű vasutak építését. A közlekedési tárca részletfizetési kedvezményt adott, ha magyar gyáraktól vásárolták a síneket.

1875-ben megszületett az első törvény Magyarországon, amely lehe-

⁴ *Magyarország vasúthálózata*. Közli gróf Mikó Imre magyar kir. közmunka és közlekedésügyi miniszter. Pest, 1867, 1–12. o.

⁵ 1873-ban pénzügyi válság következett be.

⁶ Hollán Ernő: *Magyarország forgalmi szükségletei s a vasútügynek újabb kifejlődése*. Pest, 1864.

tővé tette az olcsó vasutak építését.⁷ 1880-ban újabb törvényt szavaz meg az országgyűlés, konkrétan megfogalmazva az olcsó vasút fogalmát: „... oly vasutak, melyeknek fő célja, hogy az illető vidék forgalmi és közgazdasági igényeinek megfeleljenek”.⁸

A székelyföldi vasútépítés halaszthatatlan volt éppúgy gazdasági, mint társadalmi, sőt védelmi szempontból is. A Székelyföld, mivel Erdély keleti, délkeleti részén helyezkedik el, történelme folyamán mindig perifériális régiónak számított mind földrajzi és gazdasági, mind kulturális és etnikai értelemben, ugyanakkor összekötő kapocs volt a Moldvai Fejedelemség és a későbbi Román Királyság között. A vasútépítés stratégiai fontosságát az is indokolta, hogy az 1870-es évek elejére Románia Ploieștitől Pascanig, a Kárpátok mentén, kiépítette vonalait, ezzel szemben a Székelyföldön még csak a marosvásárhelyi szárnyvonal létezett.

1848 előtt a Székelyföldről a lakosság inkább Erdély központi területei felé (Nagyenyed, Gyulafehérvár, Kolozsvár) vándorolt ki, az unió után azonban inkább Budapest felé törekedett. A székelységnek az a része, amelyik nem földműveléssel, hanem inkább iparral és kereskedelemmel foglalkozik, Moldva és Oláhország irányába vándorol. Ez a munka- és élelem-szerzés céljából történő elvándorlás ebben az időszakban meghaladta a szokásos határ menti népmozgásokat, sőt közvetítők útján bonyolódott. A folyamat a XIX. század végére felerősödött. A Székelyföld gazdasági és szociális állapota tarthatatlanná vált. A térség elmaradottságának az volt az oka, hogy távol feküdt a fő közlekedési, kereskedelmi útvonalaktól, a vasút hiánya és az utak rendkívül rossz állapota miatt nem tudott bekapcsolódni a gazdaság vérkeringésébe. Az elmaradottság felszámolását, a térség fejlesztését a vasúttól remélték. Az elsődleges cél az volt, hogy a vasútépítés révén Székelyföldön olyan ipart teremtsenek, amely biztosítja a lakosság megélhetését. Ezért – nem utolsósorban – a székelyföldi termékeknek belföldön akartak biztos piacot teremteni, amit nem kezdhetett ki a külföldi konkurencia és vámpolitika.

Az erdélyi vasútépítés 1870–1915 között történik, ez egyben a székely körvasút építésének ideje is. Azért datálható a körvasút építése már az 1870-es évektől, mert az erdélyi északi fővonal (Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis–Segesvár–Brassó) és egyben a körvasút részét képező Tövis–Marosújvár sza-

⁷ 1875. évi XLIV. törvény. In *Magyar Törvénytár*. Budapest, 1896.

⁸ 1880. évi XXXI. törvénycikk. In *Magyar Törvénytár*. Budapest, 1896.

kaszt 1871-ben adták át. Ezen időponthoz köthető a Marosújvár–Marosvásárhely szakasz megnyitása is.

A Tövis–Küküllőszeg–Kiskapus–Segesvár–Héjjasfalva szakaszt egy évvel később, 1872-ben adják át a forgalomnak, ez az erdélyi déli fővonal (Arad–Déva–Gyulafehérvár–Tövis–Segesvár–Brassó) részét képezi. 1873-ig a déli fővonalat egészen Brassóig kiépítik, ez tulajdonképpen a körvasút egyetlen kelet–nyugati irányultságú déli vonalát képezi a Tövis–Segesvár–Brassó vonalon. Az 1873-as év egyben a körvasút első építési szakaszának a végét is jelenti. Ezek a vonalak állami támogatással épültek. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1873-ban bekövetkező pénzügyi összeomlás után szinte tíz évet kellett várni (az 1888-ban átadott rövid Héjjasfalva–Székelyudvarhely szárnyvonalat leszámítva) a következő vonal átadásáig.

Erre az időszakra tehető egy rövid, de fontos szakasz átadása. 1879-ben Brassóból leágazva, Bukarest irányában összekötik a magyar vasúthálózatot a Román Királyságéval. A románok már korábban kiépítették a vonalat a magyar–román határig. A magyar kormány a pénzügyi nehézségek ellenére kénytelen volt az összeköttetést megteremteni nemcsak kereskedelmi, stratégiai megfontolásokból (a Tömösi-szoroson át felvett kapcsolat a legrövidebb utat jelentette a román főváros felé), hanem azért is, mert erre a Román Királysággal kötött szerződés is kötelezte. Brassó és Bukarest összekötése tkp. azt jelentette, hogy a külkereskedelem egy része erre a vonalra helyeződött át a Temesvár–Versec–Báziás (1867 előtt) és a Temesvár–Lugos–Karánsebes–Orsova (1868–1887) vonalról.

A Temesvár–Versec–Báziás vonal nem véletlenül épült a kiegyezés előtt. Ez egyértelműen birodalmi érdekeket szolgált, itt tudták a legkönnyebben bekapcsolni a gazdaság vérkeringésébe Resicabánya nyersanyagát és a bánági svábok termékeit. Ez teljesen természetes, ha csak a bánági régió érdekeit tartjuk szem előtt, de mivel a határ más szakszán (a Kárpátok teljes vonalán) nem volt biztosítva az összeköttetés a Román Királysággal, a báziási és az orsovai vasúti határátkelő szívóhatása egész Erdély területén érezhető volt. A Székelyföldet keletről határoló Kárpátok hágóján vezettek utak a keleti szomszédokhoz, amelyeket évszázadokon keresztül használtak, de a Tömösi-szoroson Bukaresttel biztosított vasúti összeköttetés ezek jelentőségét lokálissá tette.

A hágókon átvezető régi kereskedelmi útvonalak ezek után csak a környéken lakók napi kapcsolatait szolgálták. Ezt a tényt a korabeli Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet is fájlalja. Szerintük Budapestről a leg-

rövidebb úton a Fekete-tengert Nagyvárad–Kolozsvár–Marosvásárhely–Okna–Galați irányában lehetett volna elérni. Így vált volna feloldhatóvá az osztrák államvasutak Turnu-Severin-i és a bázíasi által gyakorolt hegemoniája. Ez is bizonyítja, hogy a vasút fel, de ugyanakkor le is tud értékelni egy térséget.

1891-ben a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely szakasz átadásával megkezdődött a székely körvasút építésének második fázisa. Ez a vonal már helyi érdekű vasútként, helyi társaságok finanszírozásával készült. Az 1890-es évek első fele többféle elképzelés, álláspont ütköztetésének az időszaka. Természetesen a parlamentben is napirendre került a probléma, az egyes képviselők saját választókerületük érdekei szerint érveltek, amikor a vasút irányvonaláról volt szó.

1891-ben a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara is közzéteszi programját, amely leszögezi, hogy a térség gazdasági problémáinak megoldását a vasútépítéssel kell kezdeni. Az iparkamara vasútépítési stratégiájának az alapja a kelet–nyugat irányultság (ezzel tulajdonképpen visszanyúlnak Széchenyi István koncepciójához).⁹ 1892-ben Lukács Béla kereskedelmi miniszternek felvázolja egy feliratban a térség gazdasági problémáit. Ezeket csak úgy lehet orvosolni – mondják –, ha a vidéket fővonalakkal hálózák be, majd ehhez kapcsolódnak a helyi érdekű vonalak (pl. Apahida–Marosvásárhely–Héjjasfalva, Szászrégen–Maroshévíz–Piatra Neamț¹⁰, Parajd–Gyimes–Tirgu Ocna).

A kamara a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Mádéfalva–Gyimesbükk vonalat elhibázottnak tekinti, mert nem kelet–nyugat irányultságú. 1892. július 11-én Wekerle Sándor pénzügyminiszter és a közlekedési tárca vezetője között egyeztetések zajlanak a vonalak irányáról, valamint a kivitelezéshez szükséges tőkéről. Közös álláspontjuk szerint a Sepsiszentgyörgy–Szászrégen és a Csíkszereda–Székelyudvarhely vonal építése kap elsőséget. Ez azonban a nehéz terep miatt rendkívül költséges, a munkálatok is elhúzódnának, így egyelőre lemondanak róla. (Ha elkészül, Közép-Európa keleti felének legmagasabban fekvő vasútja lett volna.)

Ezt követően a könnyebb terepet választják, az Olt völgyében a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Mádéfalva–Gyimes vonal építésére helyezik a hangsúlyt. 1892. december 13-án lebonyolítják a közigazgatási bejárást, ki-

⁹ *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1891. évben.* Marosvásárhely, 1892.

¹⁰ Karácsonkő

jelölik a vasút nyomvonalát. 1895. március 13-án a képviselőház tárgyalja és elfogadja a Lukács Béla kereskedelmi miniszter által benyújtott törvényjavaslatot. Döntés születik arról, hogy a Sepsiszentgyörgy–Mádéfalva közötti szakaszt, valamint a gyimesi szárnyvonalat 1897. november 17-ig átadják a közforgalomnak. Tárgyalások kezdődtek a Közmunka és Közlekedési Minisztériummal az előmunkálati engedélyek kiadására. A MÁV megkapta a tervek elkészítésének engedélyét, a vonal megépítése az új kereskedelmi miniszterre hárult.

A szokásostól eltérően az állam veszi kézbe a vasút építését az 1891. XL. tc. értelmében. Ez a törvény a magyar–román vasúti csatlakozásnak a gyimesi-szoroson történő létesítését írta elő. E vonal megépítése nemcsak kereskedelmi, hanem stratégiai szempontból is fontos volt. A gyimesi vonal egyrészt a technikai megoldások, másrészt a költségek szempontjából is Magyarország egyik legdrágább vasútvonalának számított, mert át kellett törni az Olt és a Tatros vízválasztóját. Az állam kénytelen volt kezébe venni a vasútépítés finanszírozását, mert a korabeli vicinális vasúttörvény alapján épült vasutak nem részesültek állami kamatgaranciában. Az engedélyokmányban a helyi érdekű vasutakra kiszabható tarifák, a befektetett építési költségek kamatozását nem biztosították. Ilyen feltételek mellett, figyelembe véve a térség gazdasági elmaradottságát, természetes, hogy sem hazai, sem külföldi bankok, magánbefektetők nem vállalták a kockázatot. Csak azok a vidékek tudták önerejükből fedezni a helyi érdekű vasutak építését, amelyek gazdaságilag prosperáltak, törzsrészcégek, elsőbbségi kötvényeket tudtak kibocsátani, ily módon biztosítva a befektetéshez szükséges tőkét.

A második építkezési láz 1896-hoz köthető, nem véletlenül: az ország a millenniumi megemlékezésekre készül. Az építkezéseket Erdély-szerte próbálják időben befejezni. Minden terület igyekezett a század nagy vívmányából, az életet jelentő vasútból részesülni. 1896-ban adják át a forgalomnak a Marosvásárhely–Szászrégen szakaszt is. Ez év októberére a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Gyimes vonal is elkészül, az átadására azonban csak 1897. április 4-én került sor. Szintén a millenniumhoz köthető a Küküllőszeg–Sóvárad vonal elkészülte 1898-ban. Ezt követően egy újabb 7 éves időszak következik, amely alatt az építkezések szünetelnek.

Az újabb építkezési hullámot az államvasutak indította el 1905-ben, ez egyben a körvasút építésének harmadik szakasza: 1906-ban a Szászrégen–Déda, Sóvárad–Parajd, 1907-ben a Csíkszereda–Gyergyószentmiklós szakaszt adják át (ez utóbbinál az Olt és a Maros vízválasztóját áttörték). 1907-ben Kézdivásárhelyről Bereckig megközelítik az Ojtozi-szoros irányában a

Kézdivásárhelyről Bereckig megközelítik az Ojtozi-szoros irányában a magyar-román határt. 1909-ben a Maros mentén Gyergyószentmiklós és Déda között végül bezárul a székely körvasút, kialakul végleges vonalvezetése. 1915-ben még átadják a Marosvásárhely–Parajd szakaszt, s ezzel a székelyföldi vasútépítés véget ér. Sajnálatos, hogy vasútépítés téren azóta semmi sem történt Székelyföldön.

A vasút vonalvezetése Erdély-szerte az ősi közlekedési útvonalakat követte, a fővonalak iránya a folyóvölgyekhez igazodott. A székely körvasút összeköttetést teremtett a székely vármegyék között, bekapcsolta ezeket az erdélyi fővonalakba. Éppen körvasút mivoltából adódóan és az összekötő (transzverzális) vonalak csaknem teljes hiánya miatt egyes székelyföldi városokat csak nagy kerülők árán lehetett elérni. Nem voltak megelégedve vele sem az utazók, sem az árutermelők: nagy kerülővel, Csík, Gyergyó, Udvarhely termékei jelentős idővesztéssel, költségekkel jutottak a fővonalakra és a nagyvárosok piacaira. Udvarhelyről Marosvásárhelyre 243 km-t kellett vonatozni (ez érvényes a csíki, a gyergyói, az udvarhelyi termelőkre is).¹¹

Az összekötő vonalakat mindenképpen ki akarták építeni. Ennek érdekében az 1902. augusztus 28-29-30-án, Tusnádfürdőn tartott székely kongresszuson több javaslatot dolgoztak ki az újonnan építendő vasútvonalakról:

- Kolozsvár–Marosvásárhely között Apahida irányában;
- Marosvásárhely–Székelyudvarhely között Székelykeresztúr, Gagy, Böződ, Erdőszentgyörgy irányában;
- Székelyudvarhely–Csíkszereda (kerülővel 294 km, 1 nap, a rövidebb úton át, a Hargitán 50 km, 1 óra 7 perc – ez lett volna Közép-Európa keletei felének legmagasabban haladó vasútja, a csíki oldalon 500 méter, míg az udvarhelyi oldalon 400 m lett volna a szintkülönbség);
- Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy (Brassó felé 191 km, fél nappal több, míg Homoród–Barót–Málnás felé 92 km, 1 óra 30 perc);
- Székelyudvarhely–Gyergyószentmiklós (a Bucsin-tetőn áthaladva csak 64 km, de csak öt községet kapcsolt volna be, így nem volt gazdasági jelentősége);
- Szászrégen–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy között Nyárádremete, Parajd, Korond és Sepsibükszádon keresztül;
- Sepsiszentgyörgy és a magyar országhatár, Uzon felé (gyalog 1 nap, vasúton 1 óra);

¹¹ Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom a kapitalista átalakulás korában. In: *Erdély története*. 3. köt. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 1512–1513. o.

– Sepsiszentgyörgy–Földvár között is terveztek bekötővonalat, ez felszabadította volna Csíkot és Háromszéket Brassó közgazdasági nyomása alól.¹²

A fentiekben felsorolt lehetséges változatok közül talán a legfontosabb a Székelyudvarhely–Csíkszereda és Marosvásárhely–Székelyudvarhely–Sepsiszentgyörgy vonal kiépítése lett volna, amellyel létrejöhetett volna a székelyföldi gazdasági egység. A kongresszus foglalkozott a székely vasút keleti irányba, Moldva felé való kiépítésével is, ez közvetlen összeköttetést biztosított volna a fekete-tengeri kikötőkkel. Borszéki Soma négy indítványt vázolt fel, miközben rámutatott arra, hogy a Fekete-tenger közelségének előnyeit, az elhanyagolt székely ipar és kereskedelem érdekeit csak nemzetközi vonalak kiépítésével lehet érvényesíteni. Terve alapján Székelyudvarhelyt mint központot összeköttetésbe kell hozni Piatra Neamț felé Odesszával, Gyimes felé Szulinával, Buzau felé Constantával és Nagyszeben felé Várnával.¹³ E tervezetek közül egy sem valósult meg: elsodorta őket az első világháború és az Osztrák–Magyar Monarchia széthullása.

A XIX. század második felében a vasút megépítését megelőző időszakban a Székelyföld, a székely medencék gazdaságát viszonylagos elmaradottság jellemzi. Ennek okai a földrajzi elszigeteltség és a természeti adottságok alacsony kihasználtsága. Az iparosodás a szomszédos régióban, elsősorban a szászok által lakott területen bontakozott ki. Itt régi hagyományokkal rendelkeztek, és a vasút is korábban érezte jótékony hatását, mivel hamarabb épült ki a dél-erdélyi, szászok által lakott területeken. Mire a vasút hatása a Székelyföldön is kezdett érvényesülni, a szászok behozhatatlan előnyre tettek szert.

A székelyföldi ipar korabeli egyoldalúságát mutatja, hogy a kezdetleges fafeldolgozás mellett, ami a kivitel abszolút többségét adta, alig néhány gyár létezett. A kereskedelmet a feldolgozóipar hiánya miatt a nyersanyagok és a feldolgozatlan termékek kivitele és a késztermékek behozatala jellemezte. (Néhány kivételtől eltekintve, sajnos napjainkban is ez az uralkodó.)

A székely körvasút fokozatos kiépítése változtatott az addig fennálló helyzeten. A vasút megjelenése a Székelyföldön is magával hozta a háttér-*ipar* kialakulását (fakitermelés, fafeldolgozás, kőbányászat, szénbányászat, vasipar, közlekedési gépipar), a munkaerő belső piacának fejlődését az áruforgalomba való fokozottabb bekapcsolás révén. A vasút megjelenésének, fejlődésének köszönhető a kiszélesedő belső piac, a külső piacok köny-

¹² Borszéki Soma: *Székely vasutat a székelységnek*. 1905.

¹³ Borszéki Soma: i. m.

nyebb elérése, a mezőgazdasági és ipari jellegű területek összekapcsolása. A területi különbségek ellenére meghatározta az egységes nemzeti piac kialakulását; az általa biztosított jobb közlekedési feltételek következtében a piacok kitágultak, a termékek Moldván és Havasalföldön keresztül eljutottak Török- és Görögországba; nem utolsósorban szerepet játszott a székelyföldi városok iparosodásában (a helyi szükségletek kielégítésében).

A vasút jelentősége megmutatkozik az ipar térhódításában, a gazdasági és kulturális kapcsolatok szorosabbá válásában, a turisztika robbanásszerű fejlődésében. A mai fürdőhelyek közül szinte mindegyik abban az időben épült ki: Borszék, Maroshévíz, Homoródfürdő, Parajd, Szováta, Tusnádfürdő. A turizmus fejlődése főleg Tusnádfürdő gyors fejlődésén mérhető le. A vasút megnyitása (1897) után néhány év alatt nemzetközi hírnévre tett szert, modern fürdőépületekkel, villákkal, vendéglőkkel turisztikai központtá alakult. A dualizmus kori fejlődés sajátosságai közé tartozott, hogy visszaszorult a kézműipar. A városiasodáshoz hozzájárult a polgári közigazgatási intézmények letelepítése is, és kedvezően befolyásolta a városok fejlődését (Gyergyószentmiklós és Kézdivásárhely kivételével) az is, hogy megyeszékhelyek lévén, a fontos hivatalok itt összpontosultak: a vármegye törvényhatósága, a királyi törvényszék és ügyészség, telekkönyvi hatóság, számvevőség, posta, telefon, távírda.

1890 után részben a hivatalos közbelépésnek, részben a kedvező gazdasági légkörnek köszönhetően a kisipar mellett egyre több nagyvállalat jelenik meg. Marosvásárhelyen például: téglá-, gáz-, sör-, cukor-, bútorgyár, hét építkezési vállalat, kőolaj-finomító, vasöntöde (35 db); Kézdivásárhelyen 17, Sepsiszentgyörgyön 9, Székelyudvarhelyen 5, Csíkszeredában 2, Gyergyószentmiklóson 2 db. A gazdasági fellendüléssel a kisipar egyes ágazati megszűntek, mivel néhányan közülük nem bírtak alkalmazkodni a tőkés piaci versenyhez. A Székelyföldre osztrák, cseh, magyar nagyipari vállalatok olcsó áruinak tömege tört be a nyitott kapuk elve alapján. A kis mennyiségben termelő kisipari vállalatok nem tudták felvenni a versenyt velük.

A vasútépítésnek megvolt a rövid távú, közvetlen hatása is: ideiglenes munkalehetőséget biztosított a lakosságnak. Érdekes módon a székely vasutak építésénél a munkástömeg elég vegyes összetételű volt: horvátok, bosnyákok, németek, olaszok. A kőépítkezéseket olaszok végezték. Közülük sokan le is telepedtek a környező településeken, ezt bizonyítják a Fábíán, Biscontini családnevek. Az idegen munkások jelenléte jelzi, hogy vagy nem

voltak megfelelő szakemberek a Székelyföldön, vagy a nagyarányú munkanélküliség ellenére a helyi lakosság nem használta ki a lehetőségeket. Többnyire csak beszállítóként dolgoztak, ezért kellett idegen munkaerőt alkalmazni.

Az építkezések nyersanyagszükségletei fellendítették a helyi termelőipart. A fakitermelés, a Székelyföld legjövödelmezőbb üzleti tevékenysége sem képzelhető el vasutak nélkül, hiszen a századfordulóra a nagy tőkéjű társaságok a nagyüzemi kitermelést honosították meg. Becslések szerint a népesség fele valamilyen formában az erdőből élt, az erdők kitermelésénél ők adták a favágókat, a fuvarosokat. A nagyipari kitermelés a vasutakkal kezdődött, habár addig is jelentős mennyiségű fát úsztattak le a Maroson, vagy tutajoztak Romániába. A vasút nemcsak mint szállító befolyásolta az erdőkitermelést, hanem az első nagy fogyasztó is volt talpfaigényével. Az építkezések fellendítették a régió élelmiszeriparát (szesz és malomipar) is. A külvilággal való szorosabb kapcsolat kialakítása változást idézett elő a székely társadalom életében, mind az ételek fogyasztása, mind a ruházkodás terén.

A vasutak megjelenése maga után vonta a vasúti állomásra vezető utak modernizálását, élénk építkezés bontakozott ki a székely városokban és a vasúthoz közel fekvő helységeekben. Például az épülő vasút hatására Csíkszeredában az építkezési engedélyek megháromszorozódtak az előző időszakhoz képest.¹⁴ A vasúthoz közel fekvő telkek árai megnöttek, áruraktárak, iparvállalatok létesültek. A századfordulón a székelyföldi városok modern polgárváros képét öltötték: kórházak, bérházak, közművelődési és közüzemintézmények nőttek ki a földből.

A vasúthoz köthető a közúti forgalom és a közszolgáltatások első helyi rendeleti szabályozása is. Sor került az országos telefonhálózatba való bekapcsolásra, városi közvilágítás létesítésére, vízvezetékrendszer és csatornázás kiépítésére. Csíkszeredában a vasútnak köszönhető a város első közparkjának (Erzsébet-park) és tenispályájának megszületése.

A székelyföldi városok azonban továbbra is elsősorban közigazgatási, kulturális és kereskedelmi központok maradtak. Kivételesen Marosvásárhely, amely ipari központtá nőtte ki magát. Itt 1910-ben már 19 magánvállalat működött, és a lakosság száma elérte a 25 517 főt.¹⁵ A lakosság növekedése

¹⁴ *Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1895. évben.* 1896.

¹⁵ *Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció.* 1981, 288. o.

figyelhető meg 1910-re Székelyudvarhely (10 244) és Sepsiszentgyörgy (8665) estében is.¹⁶

Minden pozitív hatás ellenére a Székelyföld, mivel viszonylag későn jutott (csak mintegy 50 évvel az első vonalak építését követően) vasúthoz, megőrizte gazdasági elszigeteltségét, kimaradt a fellendülő regionális és nemzetközi kereskedelemből, a székelyek továbbra is többnyire lokális piacokra termeltek. A Székelyföld távol esett a Brassó–Nagyszeben–Kolozsvár–Marosvásárhely által közrezárt területtől, Erdély központjától. Főleg a Székelyföld keleti része. Noha a vasút jelentős mértékben hozzájárult a Székelyföld modernizálásához, városainak fejlődéséhez, az áruterelésbe való szerény mértékű bekapcsolásához, a modern Európa felé való nyitáshoz, mégsem jelentette a gazdasági és társadalmi problémák megoldásának a kulcsát. Továbbra is jelentős volt a kivándorlás a Kárpátokon túlra és az Amerikai Egyesült Államokba.

Sajnálatos, hogy napjainkban is ugyanezekkel a problémákkal (elszigeteltség, az utak rossz állapota, a természeti erőforrások nem megfelelő kihasználása) kell megküzdenie a Székelyföldnek, csak másképp. A székelyföldi modernizáció az első világháború és a Monarchia összeomlása miatt nem fejeződhetett be. Ahhoz, hogy az akkor megszakadt modernizáció tovább folytatódjék, a XIX. század végi struktúrákhoz kell visszanyúlni, ezekre támaszkodva lehet újra elindítani a régió fejlesztését.

A vasúthálózat napjainkban is ugyanazon a szinten áll, mint a század elején, ahogy a Monarchiától örököltük. Összekötő vonalak még mindig nincsenek. Figyelembe véve az eddigi gyakorlatot és az ország (Románia) jelenlegi gazdasági állapotát, nem remélhető, hogy ezek a vonalak a közeljövőben megépülnek. Az összekötő vonalak hiánya miatt a XIX. században sem volt és napjainkban sincs biztosítva a székely székek összeköttetése, ezért a Székelyföldnek mint régióknak a kor kihívásainak megfelelő belső kohéziójáról, gazdasági egységéről nem beszélhetünk. Most is elenyésző a székközpontok közötti belső áruforgalom, ez inkább a nagy vasúti csomópontok felé vonzódik.

¹⁶ Egyed Ákos: i. m.

NAGY EDIT

A SZOCIALISTA GAZDASÁG
ALKALMAZKODÁSI KÍSÉRLETEI
MAGYARORSZÁGON
A HETVENES ÉVEKBEN

A szocialista gazdaság kezdeti reformkísérletei

A szocialista gazdaság első reformkísérletére 1953-ban – Sztálin halálát követően – került sor, és ez 1957-re zárult le. Ez volt az első kelet-európai reformhullám: a berlini és a potsdami munkáslázadások megfékezésével, majd a magyar '56-os forradalom leverésével és a lengyel engedetlenség megszelídítésével a szovjet vezetés megerősítette hegemoniáját a térség nagy részében. Ezzel együtt „eldőlt” a kor nagy dilemmája is, nevezetesen az, hogy szovjet típusú vagy nemzeti sajátosságokhoz igazodó arculata legyen-e a szocializmusnak.¹

A hatvanas évek második felében bontakozott ki a második kelet-európai horderejű reformhullám. Kiindulását és fő tartalmát a gazdasági rendszer átalakítása képezte, a „parancsgazdaságnak” is nevezett sztálini tervgazdasággal és gazdaságpolitikával mozgósítható erőforrások ugyanis

¹ 1953-ban, Sztálin halála után, a Szovjetunióban az SZKP Központi Bizottsága bírálni kezdte – nagyon óvatosan és visszafogottan – a személyi kultuszt és az ennek tulajdonított, elsősorban a gazdaságpolitika terén elkövetett hibákat. Ezt követően a kis KGST országok is felülvizsgálták addigi gazdaságpolitikájukat, és új irányvonalról, új szakasz kezdetéről szóló központi párhathatározatokat hoztak nyilvánosságra. Magyarországon az 1948–53 júniusáig tartó időszak a sztálinista, doktriner irányzat legszélsőségesebb érvényesülési szakasza volt. Ez az irányzat 1953-ban korrekciós politikai fordulattal ért véget. Igaz, hogy az 1953. június 23–24-i MDP központi vezetőségi határozata kimondta, hogy több olyan hibát tártak fel, amelyet a pártvezetés a politika és a gazdaságpolitika terén elkövetett, de ez a fordulat nem vált nyílttá, és a határozat sem került nyilvánosságra. (1986-ban jelent meg először.) Nyílttá vált azonban a fordulat gazdaságpolitikai tartalma. A párt és a kormány „új” szakaszt hirdetett meg. Ennek legfőbb jellemzői: az iparosítás és különösen a nehézipar fejlesztési ütemének mérséklése, a mezőgazdaság fejlesztésének meggyorsítása, az életszínvonal rendszeres emelése, a beruházások mennyiségének és elosztási arányainak e célok érdekében történő módosítása. Lásd Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon 1948-88*. Budapest, 1989, 34–35. o.

már elapadtak. A reformok azonban nem maradhattak meg kizárólag a gazdaság területén: politikai változásokat is igényeltek. A reformfolyamat végül is csak Csehszlovákiára és Magyarországra korlátozódott, mivel Lengyelországban a Gomulka-vezetés politikája leállította a gazdasági reformot, a Szovjetunióban folyó „koszigin-i reformok” pedig ekkorra már veszítettek jelentőségükből, megtorpantak a piac problémája előtt.

A gazdasági növekedés forrásai kimerültek, fokozódó egyensúlyi zavarok keletkeztek, így tehát a reformok életfontosságúvá váltak a további fejlődés szempontjából. Azonban az újításoknak belpolitikai nehézségeket, fékezőerőket kellett volna legyőzniük: mind a tervgazdaságban érdekelt állami, vállalati pártapparátus konzervativizmusát, mind azok ellenállását, akik a bajokat baloldali radikalizmussal (nagyobb egyenlőséggel, vezetetlenességgel) akarták gyógyítani. Emellett meg kellett küzdeni a szovjet érdekszférába tartozás hatásával, s az ideológiai, politikai szorítás közepette a relatív önállóságot kellett kivívni.²

A gazdasági reform gondolata szoros összefüggésben volt a nemzeti függetlenség és az önálló gazdasági boldogulás igényével. A szovjet hegemóniával szembeni védekezés a nemzeti gazdaság és kultúra saját arculatának a kialakításával függött össze. A reformfilozófia szembeállt a hivatalos szovjet ideológiával, és nyitást jelentett a gazdasági élet többszektörűvé válása felé. Elvetette az egyszektörű nemzetgazdaság szemléletét, az uniformizált fogyasztási modell gondolatát, s velük szemben a többszektörűség és a fogyasztás diverzifikálódása mellett állt ki. Ez végső soron azt jelentette, hogy a fejlődési stratégiák szükségszerűen különböznek az egyes nemzetgazdaságokban, a regionális közös tervezés gondolata megvalósíthatatlan, azaz a világpiactól elkülönülő „szocialista világrendszer” helyett a nemzetgazdaságok világpiacon való kapcsolatát szorgalmazta.³

A kezdeti reformok azonban nem hoztak létre érdemi együttműködést a KGST-országok között. Több kísérlet is történt a reformokat kezdeményezők részéről tervük elfogadtatására, azonban nem vállalva a szovjet vezetés-

² A szovjet birodalmi politikát a kettős biztonságpolitikai probléma foglalkoztatta: egyfelől az elindult reformok esetleges „dominóhatása” az érdekszféra országaiban, másfelől – a világgazdasági nyitás következményeként – a nyugati országokból érkező „fellázító” hatás veszélye. Ezen két probléma körül nem volt mindig sem egységes, sem pedig tisztázott és végleges az álláspont a szovjet politikai elitben, a felfogás változásának iránya azonban 1968-ban világossá vált: a kezdeti (1965–66-os) reform-túrás felől a reform-elfojtás álláspontja felé haladt.

³ Nyers Rezső: Reformpolitika és nemzeti kérdés Kelet-Európában. In *Reform, rendszerváltás, modernizáció*. Szerk.: Halm Tamás. Budapest, 1995, 25. o.

sel való közvetlen konfliktust, elképzeléseiket egy radikális regionális terv-csomagba rejtették, amelynek tartalma egy általános KGST-reform volt a konvertibilis rubel megteremtésével, majd az ahhoz igazodó nemzetgazdasági reformokkal. A terv azonban már a politikai tanácskozás szakaszában elbukott. A tervezetből a KGST komplex programja lett, ami nem szolgált másra, mint hogy kedvelt céltáblája legyen a reformközgazdászoknak.

A második reformhullám a hatvanas évek végére lényegében elhalt. Egyedül Magyarországon nem történt visszarendeződés, a gazdaság inkább csak mozdulni kezdett a „félpiaci” viszonyok irányába. A politikai reformok helyett egyfajta toleráns hatalomgyakorlás honosodott meg, ugyanakkor az ország viszonylag nyitottá vált a nyugati világ felé.

1968 – új gazdasági mechanizmus

A reform válaszkeresés volt az ország fizetési mérleg problémájára. 1968-ban lényegében egy tervezési és szabályzati reformot hajtottak végre szervezeti reform nélkül. Gyakran hangoztatott nézet volt, hogy „a szervezet csak forma, az igazi tartalmat a gazdaságpolitika, a tervezés és szabályozás adja”.

Az MSZMP KB 1964 decemberében hivatalos felhatalmazást adott a gazdasági reform kidolgozására, a következő évi terv legfőbb céljaként a gazdasági hatékonyság javítását és a külkereskedelmi teljesítmény fokozását írta elő.⁴ Ennek háttérében az állt, hogy 1963–64-ben, szocialista viszonylatban, nagy arányú romlás következett be a devizahelyzetben. 1965-ben Magyarország már 7 milliárd devizaforinttal⁵ tartozott a tőkés országoknak, ami 15%-kal felülmúlta az ugyanazon évi teljes konvertibilis export összegét.⁶

⁴ Az új gazdasági mechanizmus alapelvei a harmadik ötéves terv irányelveivel azonosak, sok helyen ki is emelték, hogy a gazdasági mechanizmus nem egy független dolog, hanem – a terv végrehajtásának hatékonysága szempontjából – az ötéves terv egy része.

⁵ A devizaadatok és a külkereskedelmi adatok alapidimenziója ebben az időszakban a devizaforint volt. A devizaforint nem más, mint az adott valuta és a forint deklarált aránytartalma alapján képzett szorzószám, amellyel a követelést vagy tartozást beszorozták és a különböző relációkat közös nevezőre hozták. Lásd Köves A.: Befelé vagy kifelé fordulás. Gondolatok a KGST országok külgazdasági stratégiájáról. In *Közgazdasági Szemle*, 1981/7-8, 878–895. o.

⁶ A devizahelyzet romlásának fő tényezője mindvégig a passzív külkereskedelmi mérleg volt. 1951–1961 között a devizahelyzet 4 milliárd devizaforinttal romlott. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Budapest, 1968, 98. o.

Fock Jenő miniszterelnök-helyettes tájékoztatta a politikai közvéleményt a gazdasági helyzet valóságos alakulásáról, a gazdaságpolitika megújításáról és a gazdasági mechanizmus gyökeres átalakításának alapelveiről. Kiemelte a tőkés világgal való kapcsolatok szükségességét. Az, hogy a Nyugat hajlandó az együttműködés bővítésére, politikai kérdések sorozatát vetette fel. A bizonytalankodók megnyugtatót szolgálták azok a magyarázatok, amelyek igyekeztek rámutatni a „tőkés csoportok közötti, egyre erősödő ellentmondásokra, melyeket ki kell használni politikai céljainknak megfelelően, ugyanis a magyar népgazdaság erősödése a szocialista országok erősödését is jelenti”. Már ekkor felvetődött, hogy a nyugati kapcsolatok bővítése és a gazdasági reform eltávolítja Magyarországot a KGST-együttműködéstől.⁷

Az új gazdasági mechanizmusról a döntés 1966 tavaszán született meg. A politikai vezetők nagy része az újszerű működéstől várta a gazdaság szerkezetének átalakítását, a termékek minőségének javulását, a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési mérleg problémáinak felszámolását. A reform koncepciójának lényege: alkalmazkodás a világgazdasági mércéhez, a vállalati magatartás rugalmassá tétele, a magyar gazdaság integrálódása a világgazdaságba, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új alapokon való kiszélesítése. A gyakorlati megvalósítást azonban gátolták a szocialista gazdasági rendszer alapvonásaiban jelentkező tényezők, úgymint a belső árak elválasztása a világgazdaságtól, a közvetlen központi beavatkozás lehetősége, a konvertibilitás hiánya, a vállalati szervezeti rend érintetlenül hagyása stb. Súlyt kapott a tervmutatók megszüntetése, a szabályozott piaci mechanizmus bevezetése, de hangsúlyozták, mindezt alapvetően a régi szervezet alapján kell megvalósítani. A politikai döntés továbbra is az állam kezében maradt. A kialakulóban levő – majd létrejött – tulajdonosi igazgatás pedig annyit jelentett, hogy a vállalat igazgatója az állam megbízottja lett.⁸

A hatvanas évek közepén elindult és az 1970-es évek elejére kibontakozó szerkezeti változások az élelmiszergazdasági ágazat felértékelődését eredményezték. Felgyorsult a mezőgazdaság fejlesztése (a nyugati import – elsősorban gépek, technológiák – ide áramlott), az iparfejlesztésben is a modernizálást szolgáló ágazatok kerültek előtérbe. Az élelmiszergazdaság fejlesztését az életszínvonal-politikai megfontolásokon túl azért is ré-

⁷ MOL - MK-S 288. f. 5/380. 6. e. (1965. 11. 23.)

⁸ Sárközy Tamás: *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában. Az 1984/85-ös szervezeti változás.* Budapest, 1986, 226–230. o.

szeszítették előnyben, mert az volt az uralkodó elképzelés, hogy e népgazdasági ág a húzóágazat szerepét is betöltheti az exportban.⁹

Az exportot előtérbe helyező gazdaságpolitika és az új mechanizmus szabályozott piaci modelljének „be nem avatkozás” párti gazdaságpolitikája egyre nagyobb ellentmondásba került egymással.¹⁰ Egyes intézkedések a visszájára fordultak. Kiderült, hogy a magyar gazdaságnak sürgős beavatkozásra van szüksége. Azonban az, hogy a gazdasági mechanizmus nem hozta az elvárt eredményeket, nemcsak a gazdaságfilozófiai ellentétek következménye. Ilyen egyéb ok például az, ahogyan az ágazati minisztériumok viseltettek a reformmal kapcsolatban.¹¹ Az 1969-es pártvizsgálat és az 1970-es kormányhatározatok megállapították, hogy a gazdasági irányítás új módszereinek kialakítására koncentráló minisztériumok a vállalati feltigyeletet túlzottan passzív módon fogták fel, nem tájékoztak kellően a vállalatok gazdaságáról, nem elemeztek gazdasági folyamatokat, és jogköreiket is ritkán alkalmazták.¹² Ez is közrejátszott abban, hogy a '70-es évek elején, mikor beruházási és ellátási feszültségek jelentkeztek, ezekre az ágazati minisztériumok – talán kicsit tudatosan is, az őket háttérbe szorító gazdaságpolitikai vezetés lejárata végett – nem reagáltak megfelelően. Amikor a reform kibontakozása nem érte el azt a szintet, amire az eredeti gazdaságpolitikai feltételezés 1970 körülre számított, valamint az egyensúlyzavarok ismét megjelentek, és a piaci verseny beindítása sem járt lényegében sikerrel, újabb döntéskényszer lépett fel. Utólag tudjuk – érlelődött a fordulat.¹³

A gazdaságirányítási rendszerben a '70-es évek elejétől jelentős pénzügyi centralizáció alakult ki, melynek következtében egyre nőtt a vállalatok eladósodása. Ez elősegítette az ágazati minisztériumok gazdaságpolitikai presztízsének emelkedését, azt, hogy a vállalatok ismét érdekképviselőre használják őket.¹⁴ Verseny nélkül a vállalati visszaélések száma is egyre

⁹ Nyers Rezső: *Útkeresés és reformok*. Budapest, 1988, 25–27. o.

¹⁰ Uo. 30–31. o.

¹¹ A belső használatra készült szakértői és államapparátusi anyagokban erre már a reform kezdetétől felhívták a vezető gazdaságpolitikuskok figyelmét, a megfelelő következtést mégsem vonták le.

¹² Herédi István: *A szocialista gazdaság intézményi berendezésének eredeti, módosított és új felfogása*. Budapest, 1981, 54. o.

¹³ Sárközy Tamás szerint itt nem arról van szó, hogy a reformfolyamat belülről omlott volna össze, de elismeri, hogy ezek a gyengeségek alájátszottak a kritikának. Lásd Sárközy: i. m. 28. o.

¹⁴ Erre a szerepre jellemző, hogy az 1975-ben a konvertibilis exportfejlesztő hitelért beadott

növekedett, és a vállalati önállóság csökkenése következtében a központi döntések aránya is nőtt. Az egyre gyakoribbá váló ellátási és társadalmi-politikai problémák megoldása érdekében a legfelsőbb párt- és kormányzati vezetés az ágazati minisztériumoknak egyre nagyobb teret adott. A minisztériumok belső szervezeti felépítése viszonylag rövid idő alatt igazodott az „új” igényhez. A hetvenes évek elején tehát egy lassú visszarendeződés figyelhető meg a gazdasági életben. Természetesen 1972 után is érvényesülhettek a reformelvek bizonyos részei, de ezzel párhuzamosan megmaradt a politikai dominanciájú akaratérvényesítés.¹⁵

A gazdasági válság és belpolitikai következményei

A hetvenes évek gazdasági folyamataival foglalkozó elemzések általában két, egymástól függetlennek tekintett gazdaságpolitikai történet emelnek ki. Az egyik a reform lefékeződése, megtorpanása az időszak elején; a másik az 1973–74-es világgazdasági árobbanás és az erre történő válaszként a magyar gazdaság fejlesztési irányában végrehajtott változtatások. A hetvenes évek végére kialakult, a magyar gazdaság minden addiginál súlyosabb külső és belső feszültségeit részben a külső feltételek romlásával, részben az azokra történő belső reagálás megkésettiségeivel szokás magyarázni.

A gazdaságpolitika különböző területeinek összefüggő vizsgálata azt bizonyítja, hogy a magyar politikában és gazdaságpolitikában a hetvenes évek elején egy jól definiálható fordulat következett be, és ez meghatározóan hatott a hetvenes évek gazdasági folyamataira: a hatvanas évek közepétől tartó megújítási folyamat megállt, és ez kiterjedt a társadalmi-gazdasági élet

pályázatok jelentős része nem felelt meg a pályázati feltételeknek, de az ágazati minisztériumok valamennyit támogatták. Lásd Nyers 1988: i. m. 77–78. o.

¹⁵ A felemás helyzet során a vállalati vezetésben is számos paradox jelenség alakult ki. 1972-ig az általános szemlélet érvényesült, a vállalati érdekekkel ellentétes tevékenységet nem lehet a vállalati vezetőtől elvárni. Ez a felfogás azon alapult, hogy a központi gazdaságirányítás olyan igazgatókat nevez ki a vállalat élére, akikben megbízhat politikailag, szakmailag és vezetői képességeiben is. A kinevezés után az igazgató a vállalat első alkalmazottjává vált, aki elé a gazdaságirányítás nem állíthat más feladatot, mint amilyen feladattal a vállalatot megalakította. Az egyensúlybomlás következményeként azonban ez a felfogás 1972-től kezdve megváltozott és kialakult az a jelenség, amelyet a vállalatigazgatók „skizofréniájának” szoktak nevezni. Ugyanis a vállalati kollektíva és saját anyagi érdekeiségeinek egy része az igazgatót a nyereség biztosítására ösztönözte, ugyanakkor tevékenységének tényleges munkáltatói megítélése, jutalmazása a legtöbb esetben éppen a vállalati nyereséggel ellentétes irányba hatott. Erről bővebben lásd Sárközy: i. m. 254. o.

minden lényeges területére. A gazdasági mechanizmus reformjának megállítására és számos vonatkozásban visszafordítására e fordulat részeként került sor, és a gazdaságfejlesztés irányának a hetvenes évekbeli megváltoztatására nem a világgazdasági árobbanás kényszerítette a politikai-gazdasági vezetést. A világgazdasági események e következményeket felerősítve hozták felszínre, de magukat a folyamatokat a világgazdasági változásokat időben megelőző, azoktól függetlenül lezajló belső politikai-gazdaságpolitikai változások indították el.

A hetvenes évek elején nemcsak az irányítási rendszer megreformálásának folyamata szakadt meg, hanem egy általánosabb, a gazdaságpolitika minden területére, de emellett a politikára és az ideológiára is kiterjedő politikai-gazdaságpolitikai irányváltás következett be. A lezajlott fordulatot az MSZMP KB 1972. novemberi határozata jelzi, amely a köztudatban is gazdaságpolitikai fordulatot jelentő döntésként élt.¹⁶ A gazdaságpolitikai irányváltás évének az 1972-es évet tekinthetjük, noha a fordulat ténylegesen több éven keresztül, fokozatosan ment végbe.

E döntésnek a gazdaságpolitika további irányát érintő jelentősége volt. Hátterében az a tény állt, hogy az új irányítási rendszerben az állami nagyvállalatok jelentős része veszteségesé vált, és ennek következtében a nagyüzemi munkások reálbérének növekedése elmaradt az átlagostól. A valóban súlyos gazdasági és politikai feszültségeket okozó probléma megoldásához két út közül lehetett választani: vagy a nagyvállalatok gazdálkodását kellett az érdekeltség megváltozott feltételeihez igazítani, vagy a mechanizmusban kellett olyan változtatásokat végrehajtani, amelyek biztosítják a nagyvállalatok továbbélését. A nagyvállalatok gazdaságossá, versenyképessé tétele olyan szervezeti, személyi stb. változtatásokat követelt, amelyek egyfelől súlyosan sértették volna a meglévő vállalati rendszerhez fűződő érdekeket, másrészt a reformfolyamat továbbvitelét jelentették volna. Ezt a párt és állami vezetés nem vállalta, és úgy döntött, hogy a mechanizmust igazítja vissza a nagyvállalatok feltételeihez, biztosítva továbbélésüket. Ez egyúttal az érintett nagyvállalatok termelési szerkezetének átmentését is jelentette. Az intézkedést a hivatalos megnyilatkozások és a korabeli propaganda is a munkásosztály érdekeinek megvédésével indokolta, a munkásosztály fogalmát a nagyüzemi munkásságra szűkítve le. Azt, hogy az 1972-es határozat

¹⁶ A határozat két legfontosabb eleme a nagyüzemi munkásság rendkívüli központi béremelésének és 49 nagyvállalat kiemelt kezelésének bejelentése volt. Lásd *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971-1975. Budapest, 1978, 376. o.*

mögött két politikai-gazdaságpolitikai irányzat küzdelme zajlott le, a vezetés határozottan cáfolta. A határozat a hivatalos politika rangjára emelte a doktriner irányzat követeléseit, politikai támaszt biztosított neki, és ezzel felerősítette, meggyorsította általános felülkerekedését.

A gazdaságpolitika irányváltásának egyik alapvető megnyilvánulása a struktúrafejlesztés célkitűzéseinek módosulása. A hetvenes években bekövetkezett fejlesztéspolitikai irányváltást, a nehézipar felgyorsított fejlesztését, a világgazdasági változások által ránk kényszerített, elkerülhetetlen gazdaságpolitikai lépésként szokás értékelni. A fejlesztéspolitika történéseinek vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy az irányváltás ezen a gazdaságpolitikai területen is előbb, már a hetvenes évek elején bekövetkezett.

Gyakran találkozunk azzal a megállapítással, hogy a magyar gazdaságpolitika csak több éves késéssel reagált a világpiaci feltételek változására, és ez a késedelem okozta a hetvenes évek végére kialakult súlyos gazdasági helyzetet. Azonban pl. az MSZMP KB 1974. decemberi határozatából kiderül, hogy a vezetés időben felismerte a világpiaci változások jelentőségét, sőt azok várható tartósságát is, és időben reagált is azokra. Problémáinkat tehát nem az okozta, illetve súlyosbította, hogy a gazdaságpolitika elkésett a válaszadással, hanem az, hogy a válasz nem megfelelő, rossz irányú volt. E válaszadás következményeként a hetvenes évek végére a gazdaság külső egyensúlyi helyzete oly mértékben megromlott, hogy az gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette a gazdaságpolitika irányának megváltoztatását.

1973-mal új korszak kezdődött a fejlett tőkés országokban.¹⁷ A terjedő gazdasági válság, amely a gazdasági növekedés, a beruházások visszafogásához vezetett, megnövelte a nemzetközi pénzpiacon a kínálatot, amit az olajdóllár milliárdok megjelenése tett teljessé. Így a korábbinál kedvezőbb feltételek mellett és nagyobb tételekben lehetett konvertibilis hitelekhez jutni. Soha jobbkor – és soha rosszabbkor.¹⁸

1973 kiemelkedően jó év volt a magyar külkereskedelem történetében. A nem rubel elszámolású behozatal csaknem 20%-kal nőtt, és az export

¹⁷ Az 1973-as gazdasági válság kirobbanásával kapcsolatban megoszlik a szakirodalom véleménye. Az okokat kutatva egyesek szándékosságot sejtetnek. Ez – szerintük – három célban fogalmazódik meg: az USA és Nyugat-Európa, ill. Japán megerősödésének relációja; az USA gazdaságán belüli belső erőviszonyok átrendeződése; és a Szovjetunió, valamint ezáltal a keleti blokk fellazítása volt. Ehhez, majd a '80-as években csatlakozott a felpörgetett katonai verseny. Lásd Matolcsy György: Magyarország eladósítása. In *Janus arcú rendszerváltás*. Szerk.: Schmidt Mária és Tóth Gy. László. Budapest, 1998, 197–201. o.

¹⁸ Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957-86*. Budapest, 1995, 76. o.

egyik évről a másikra – példa nélkül – 34%-kal emelkedett. Így kiegyenlítetté vált a konvertibilis elszámolású külkereskedelmi mérleg.¹⁹

Az V. ötéves terv előkészítése keretében világossá vált, hogy megvannak az objektív és szubjektív feltételek a dollár viszonylatú eladósodás növelésére. A tervezők és a pénzügyi vezetők hangsúlyozták: jelentős kölcsönfelvételt indokol a népgazdaság magas eszközigénye is, mivel az infrastrukturális lemaradás megszüntetése, az energiaellátás és a műszaki fejlődés gyorsítása új beruházásokat követel.

Az V. ötéves terv előkészítésének és első három évének időszakában érték be azok a tényezők, amelyek a vizsgált időszak politikai és gazdaságpolitikai döntéshozói számára objektív adottságokként jelentkeztek. Iparunk és mezőgazdaságunk a keleti és a nyugati országok között egyfajta transzferszerepet töltött be. A KGST-országok felé feldolgozott termékeket szállítottunk (fogyasztási cikkek, gépek, berendezések) igen lényeges dollár import tartalommal. A fejlett tőkés országok felé alacsony feldolgozottságú termékeket (nyers- és alapanyagok, félkész termékek) exportáltunk, amelyek forrása jelentős részben rubel import volt. Egy ilyen szerkezet négyszeres kiszolgáltatottságot jelent, mivel bármely pólus kedvezőtlen radikális változása szinte automatikusan áttevődik a többi pólusra anélkül, hogy a hatásokat a hazai gazdasági teljesítmények számottevően alakíthatnák.²⁰ Az ár-emelkedések következtében Magyarország az 1973-as olajárrobbanás utáni három év során több mint 20%-os cserearány-romlást szenvedett. Ez az árveszteség nem az export és import szerkezetéből származott, hanem abból, hogy a világszerte verseny adott formája mellett exportárainkat nem tudtuk olyan mértékben emelni, mint ahogy importáraink emelkedtek.²¹

A magyar gazdaságot ugyancsak negatívan érintő jelenség volt a világgazdaság változásainak hatásai közül a világkereskedelem nagyarányú visszaesése. Ez éppen akkor következett be, amikor a magyar gazdaságpolitika az exportorientált növekedés politikáját irányozta elő. A piacok beszűkülése következtében jelentősen növekedett a közvetlen és közvetett diszkriminációs eszközök alkalmazása az exportőrökkel, különösen a szocialista exportőrökkel szemben.

¹⁹ Voszka Éva: *Érdekek és kölcsönös függőség*. Budapest, 1984, 15. o.

²⁰ Kádár Béla: A kelet-nyugati kereskedelem és a világgazdasági korszakváltás. In *Külgazdaság*, 1982/6, 26–27. o.

²¹ Andor László: Ellenvélemény az adósságválságról. In *Adósság*, 1990, 98. o.

A végeredmény, azaz az eladósodás a konkrét döntési mechanizmusok következtében alakult ki. Az elhibázott döntések sora az 1973-ban lezajlott folyamatok tartósságának, tartalmának fel nem ismeréséből eredt. Rövid távon az 1973-as év változásainak téves értelmezése erősítette azt az elgondolást, hogy az agrárágazat komoly exporterőt jelenthet a magyar gazdaság számára, valamint hogy az élelmiszer jelentős világpiaci cikké válik. Az ebből következő másik probléma pedig az volt, hogy a mezőgazdasági termelés tömegszerűsége hátráltatta a minőségi váltást.

A meghozott döntésekben több tényező sajátos egymásra hatásának is jelentős szerepe volt. Egyfelől a szakértői és bankári értékeléseknek, amelyek a politikai vezetést abba az irányba befolyásolták, hogy az árrobbanás miatt létrejött kedvező pénzügyi helyzetet – a nem „olcsó” de „könnyű” hitelfelvételi lehetőséget – ki kell használni, másfelől a belső gazdasági stabilitást megőrizni és az életszínvonalat növelni akaró politikai igények egyszerre találkoztak a „külső forrás” pártiak javaslataival.²²

Az illetékesek 1974 tavaszán még mindig nem feltételezték, hogy a tőkés világpiaci árrobbanás nagymértékben módosítja a szerződéses KGST-árakat.²³ Az nyilvánvaló volt számukra, hogy nincs igazi konvertálás a dollár és rubel között.²⁴ A konvertibilis elszámolású adósságállomány döntő többsége a külkereskedelmi cserearányok romlásából adódott. Ennek ellenére javasolták a „rubel szféra” felé adott hitelek dollárral történő refinanszírozását. Ezért helyeztek nagy súlyt az olyan hitelekre, amelyek tényleges erőforrás-bevonást jelentettek, vagyis a hazai termelés bővítését és korszerűsítését kellett szolgálniuk. A tervezett hitelfelvétel kockázata azért volt nagy, mert hiányoztak a megtérülés külső és belső garanciái is. A gazdaságpolitikai vezetés túlságosan bízott a fejlődési potenciálban, a nemzetközi együttműködésben, a gazdasági mechanizmus és az erőteljes központi beavatkozás erejében.

Az „előre menekülés” gazdaságpolitikája olyan helyzetet teremtett, hogy a vállalatok az ellátási kötelezettségre hivatkozva figyelmen kívül hagyhatták a struktúrapolitikát.²⁵ Javaslatot tettek arra, hogy reális világpiaci

²² Nyers 1988: i. m. 155. o.

²³ Vígvári András: Eladósodás és adósságkezelés. In *Adósság*, 1990, 24. o.

²⁴ 1968-tól vezették be a hivatalos devizaszorzókat (40 Ft/rubel, illetve 60 Ft/dollár) bővebb számítások: Pető Iván - Szakács Sándor: *A haza gazdaság négy évtizedének története 1945-1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka*. Budapest, 1985, 187. o.

²⁵ A struktúra átalakítást akadályozta, hogy a munkaerő-, az áru- és tőkepiac egymástól el volt

árakról, a valós viszonyokról tájékoztassák a gazdálkodó szervezeteket, és egyedül azok kényszerítsék alkalmazkodásra a vállalatokat. Ez új pozíciót jelentett volna az állami költségvetésnek.

Az adósság mozgására azonban nem sok gondot fordítottak, pedig a prognózisok felhívták a gazdasági és döntéshozó szervek figyelmét arra, ami később be is következett. Magyarország követelései mindig puhábbak voltak tartozásainál. Az ország valutatartaléka általában nem saját megtakarításból származott. Később, amikor a lakosság valuta-megtakarításai megnöttek, azok is gyarapították a magyar állam adósságát. 1974 második felére kettősség mutatkozott: tudomásul kellett venni a gazdasági és külpolitikai realitásokat, ugyanakkor az optimizmusból sem lehetett engedni.

1974-ben a szakmai nyilvánosság előtt is megkezdődött a vita a gazdasági növekedés üteméről. Az optimizmus továbbra is bel- és külpolitikai követelmény volt. Az energiaválság nyomán kibontakozott világgazdasági recesszió módot adott a kapitalizmus általános válságáról szóló újbóli alátámasztására. Ekkor került központi helyre a hivatalos keleti ideológiában a fejletti szocializmus programja.

Ebben a helyzetben az SZKP is igyekezett állást foglalni: „A Nyugattal szemben egységet kell tanúsítani. Nem szabad hagyni, hogy az eltérő gazdasági érdekeket felhasználhassák a szocialista országok egymáshoz fűződő kapcsolatainak megrontására. Nem szabad eladósodni a Nyugat felé, vagy legalábbis egy bizonyos határt semmiképpen sem szabad átlépni.”²⁶ A mechanizmus reformjával, a tulajdonviszonyokkal, az állami irányítással kapcsolatos kérdésekben a magyar politikai vezetőkre nehezedő szovjet nyomás egyértelmű volt.

Az 1974-es MSZMP KB-ülésen először mondták ki, hogy a világszerte fordulat nem ideiglenes, hanem tartós, és hogy a külgazdasági háttér minőségileg megváltozott. Továbbá a megbomlott külső egyensúly csak hosszabb távon állítható helyre. A romlás mértékéről, arról, hogy a konvertibilis nettó adósság egyetlen év alatt majdnem megduplázódott, nem esett sok szó.

Közben az eladósodás gazdasági problémája egyre inkább háttérbe szorult, és politikai problémává vált. A magyar vezetés igyekezett a szövetségesek megnyugtatóására sietni: a szocialista integráció kibontakozásával párhuzamosan csökkenni fog a kapitalista reláció jelentősége Magyarország kül-

választva és gátolva volt a tőkejavak gazdálkodó alanyok közötti áramlása. Lásd Antal László: *Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján*. Budapest, 1985.

²⁶ MOL - MK-S 288. f. 24/31. ö. e. (1974. 05. 22.)

kereskedelmében. A belpolitikában is egyre inkább szükség volt magyarázatra, a közvélemény megnyugtatására, a politikai stabilitás hangsúlyozására. Ez azt jelentette, hogy nem lesz visszavétel az életszínvonalból, a magánélet szabadságából és az ország vezetésében sem következik be semmiféle politikai fordulat. A problémák megoldásának kulcsát legtöbbször a gazdasági szerkezet korszerűsítésében látták. Nagy feltűnést keltett Fock Jenő önkritikus kongresszusi hozzászólása. Magára vállalta a felelősséget az elmaradásokért, hiányosságokért. A távozni készülő miniszterelnök maga is a gyors cselekvésre ösztönzött. A kongresszusi határozatban a gazdaságpolitika nem az egyensúlyra, hanem a nemzeti jövedelemnek az adott körülmények között maximálisan lehetséges növelésére összpontosított. Mindezek azonban csakis a külföldi források nagymértékű bevonásával valósulhattak meg.²⁷

Reményt keltő körülményt láttak a világgazdasági infláció folytatódásában, mivel az csökkentheti a kölcsönök és kamataik reálterhét, bár az optimális eset eléréséhez a magyar exportárak emelkedésére volt szükség. 1974-ben a Gazdaságpolitikai Bizottság jelentést készített, amelyben az előterjesztők felhívták a figyelmet arra, hogy 1975 végére az egyensúlyt csak a fogyasztás és a felhalmozás radikális csökkentésével lehet helyreállítani. Azonban az adatok utólagos korrigálása sem döbbsenhetette meg eléggé a tervezőket, mivel abból a tényből, hogy az adósságállomány az év első harmadában 510 millió dollárral emelkedett, nem vontak le drámai következtetést.²⁸

Az 1974-es év eredményeinek értékelése a XI. kongresszus utánra „csúszott”. Hogy ez mennyire volt szándékos, nem bizonyítható, de ha korábban készítenék el, az valószínűleg megnehezítette volna a pártkongresszus és az azt követő választások optimizmusát.²⁹

Berend T. Iván, mint a Politikai Bizottság gazdasági problémákkal foglalkozó ülésének meghívottja, kijelentette, hogy a fizetési mérleggel problémák akkor is lennének, ha nem hatna a világgazdasági válság. Másrészt a világgazdasági árak meghatározzák a KGST-árakat is. Egyetlen lehetőségünk a hosszú távú, szilárd alapokon nyugvó együttműködés a fejlett tőkés országokkal, és a megváltozott helyzethez való igazodás, alkalmazkodás. Még az eladósodás sem feltétlenül vezet függőséghez; ha jól adósodunk

²⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve*. Budapest, 1975, 33–39. o.

²⁸ MOL - MK-S 288. f. 5/665. ö. e. (1975. 06. 03.)

²⁹ Földes: i. m. 92. o.

el, annak sok előnye is lehet. Figyelmeztetett arra is, hogy a magyar gazdaságpolitikában a hitelek elköltése és nem a felvétele a gyenge pont. Németh Károly vitazárójában megerősítette, hogy a fő orientációs irány a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésénél továbbra is a KGST és a Szovjetunió. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy az ide kivitt áruba jelentős tőkés importot is beledolgoznak, és a magyar gazdaság anyagszükségletét egyre kisebb mértékben lehet KGST-relációból kielégíteni; ennél fogva elkerülhetetlen a gazdasági együttműködés bővítése a Nyugattal.³⁰

Az 1975 utáni időszak kellemetlen újdonsága lett a szocialista cserearányok romlása: összesen mintegy kétmilliárd rubeles nagyságrendben, amit a beruházási hozzájárulás és egy kisebb méretű hitel- és segélyprogram egészített ki. A magyar gazdaságpolitika harapófogóba került. Ezt a problémát már az ötéves terv előkészítésének befejezésénél tisztán lehetett látni.

Már 1976-ban megkezdődött az útkeresés. Bognár József vezetésével tanulmány készült a világgazdasági változások magyarországi hatásairól és következményeiről. Ebben megerősítést nyert a fejlesztési eladósodás koncepciója. Persze kilátásba helyeztek egy lehetséges eladósodás nélküli alternatívát is. Azonban nem akadt olyan közgazdász vagy politikus, aki ilyen utat választott volna.³¹

Az 1977-es terv is megkísérelt választ adni a problémára: lépésváltást sugallt a szerkezetváltásban, és a teljes foglalkoztatás megőrzése mellett az életszínvonal emelésével akarta a munkaerő-átcsoportosítás, foglalkozásszerkezet-módosítás negatív társadalmi következményeit enyhíteni, ellensúlyozni. Erre az időre már kezdett világosabbá válni az eladósodás és az elavult termelési szerkezetben történő növekedés közötti szoros összefüggés.³²

1977-re az ország fizetésimérleg-hiánya már olyan mértékű volt, hogy valós veszélynek tűnt a fizetéseképtelenség. Egyedüli megoldás az új hitel felvétel volt: vagy a Szovjetuniótól, vagy az IMF-től, vagy a Világbanktól. Havasi Ferenc arra figyelmeztetett, hogy a visszafizetések zöme 1982–83-ra koncentrálódik, és olyan nagy összegről van szó, amit pótlólagos forrás nélkül nem lehet majd teljesíteni.

³⁰ MOL - MK-S 288. f. 5/640. ö. e. (1974. 07. 02.)

³¹ Bognár József: *Világgazdasági korszakváltás*. Budapest, 1976, 57. o.

³² Földes: i. m. 108. o.

1978 végén Kádár János kénytelen volt beleegyezni az életszínvonal bizonytalan időre való befagyasztásába. Világossá vált az ország politikai vezetése előtt az alternatíva: vagy továbbhalad a korábbi úton, és akkor rövid idő elteltével bekövetkezik az összeomlás, vagy vállalja az életszínvonal stagnáltatásával és a termelési szerkezet átalakításával járó társadalmi konfliktusokat. Ekkor azonban még nem volt megmondható, sikerül-e a tervnek társadalmi támogatottságot szerezni, és hogy ez tényleges megoldást, modernizálódó gazdaságot és társadalmi viszonyokat fog-e eredményezni.

Felmerült még egy másik lehetőség is: a lakossági fogyasztást hozzáigazítani a gazdaság teljesítőképességéhez, a realitásokhoz. Ezt azonban nem vállalta az MSZMP vezetése. Egy 1978-as propagandafüzetben már megjelent az a „vallomás”, hogy az utóbbi időben a külföldi kölcsönöket nemcsak a külkereskedelem finanszírozására, hanem a belső egyensúly megőrzésére is fordítják.³⁵ A külső tőke bevonásának és az „előre menekülésnek” az ötéves időszaka azt mutatja, hogy az adósság már akkor szerepet játszott Magyarország sorsának alakulásában, amikor „még nem is volt”. Ebben az időben az adósságteher csak mérsékelt kényszert jelentett a gazdaságpolitika számára, hiszen az ésszerű felhasználás volt napirenden és nem a visszafizetés – még a politikai szándék dominált. Ekkor a beruházási hitelek hazai hasznosítási kapacitásában mutatkozott hiány.

Magyarország néhány év alatt lezajló eladósodásában nem csak a sokat emlegetett körülmények játszottak közre, nem pusztán az országot irányító párt, illetve vezetőinek politikája tükröződött sajátosan vissza benne. Jól kitapintható a nemzetközi pénzügyekért felelős vezetők, a mértékadó szakemberek szerepe is az adósságállomány megsokszorozódásában. A pénzügyi, banki szervezet jól, feladatainak megfelelően működött, 1985-ig biztosan, vagyis segített a gazdaság normális menetének finanszírozásában, a kitűzött beruházási és életszínvonalbeli célok megvalósításában. Nem mulasztották el figyelmeztetni a kormányt, a pártvezetést a veszteséges termelés, az alacsony hatékonyság problémáira. Megoldási javaslatokat is tettek. Nem maradtak el a növekvő adósságállomány veszélyességét hangsúlyozó

³⁵ Kezdetét vette az a folyamat, amely az adósságcsapdába való belépéshez vezetett. Ezt akkor még igazán sejtetni sem lehetett. 1973–1978 időszak pénzügyi, egyensúlyi zavarai nem jártak együtt emberek szenvedésével, sőt látványos gazdasági növekedést és életszínvonal-emelkedést hoztak a magyar társadalom döntő többségének. 1978 pozitívumokat hozott az ideológia-centrikus politika háttérbe szorításával és az 1970-es évek elején megkezdett külpolitikai nyitás folytatásával. Mindezt a magyar lakosság többsége támogatón nyugtázta.

beszámolóik sem. Mégis, amikor a döntéseket meg kellett hozni, a nemzetközi hitelekkel foglalkozó vezetők a gazdaságpolitika külső támogatására újabb forrásokat hoztak felszínre, és továbbra is kiálltak az „előre menekülés” irányvonala mellett. Eközben Magyarország évről évre mélyebben sétált bele az adósságcspdába.³⁴ 1978-ban megtörtént a tény felismerése, és ezt sikerült tudatosítani is az ország vezetőivel.

Kiútkeresés – az egyensúlyozás és a „megújulás” politikája

A hetvenes évek végén végrehajtott gazdaságpolitikai irányváltást az MSZMP KB 1978. decemberi „pályamódosító” határozatához szokás kötni, nevezetesen, hogy a gazdaságpolitikai vezetés a külső egyensúly megteremtését tűzte ki elsősorú célul, és e követelménynek alárendelve a belső felhasználás erőteljes visszafogását, illetve ebből következően a növekedés fékezését határozta el.

A hetvenes évtized végén a magyar gazdaság helyzete, a külső és a belső feszültségek már-már gazdasági csóddal fenyegető kiéleződése a megelőző évek gazdaságpolitikájának általános kudarcát jelezték, és annak minden lényeges területén szükségessé tették az addig követett irány felülbírálatát. A doktriner irányzatú gazdaságpolitika következményei ismét olyan helyzetet teremtettek a gazdaságban, amely a megújító irányzat érvényre juttatására kényszerítette a vezetést. A megújító irányzat felülkerekedéséhez azonban ezúttal kedvezőtlenek voltak a külső, a nemzetközi feltételek (a második olajárrobbanás, a tőkés országok részéről több, a magyar gazdaságot is sújtó gazdasági diszkriminációs intézkedés, a KGST-n belüli kapcsolatok feltételeinek további romlása stb.), és gazdaságilag is erősen beszűkítették a gazdaságpolitikai vezetés mozgásterét.

Miközben tehát a magyar gazdaság helyzete minden korábbi időszaknál erősebben igényelte a határozott szakítást az addigi gazdaságpolitikával, a külső feltételek sem politikailag, sem gazdaságilag nem kedveztek a megújító irányzat érvényre jutásához. Egy határozott politikai-gazdaságpolitikai fordulat ilyen feltételek között a magyar vezetés részéről sokkal nagyobb elszántságot követelt volna, mint akár 1953-ban, akár a hatvanas évek közepén. Az 1978-as „pályamódosítás” végül is a doktriner irányzat visszaszorítását jelentette, de anélkül, hogy a vezetés határozottan teret engedett volna

³⁴ Földes: i. m. 140. o.

a megújító irányzatnak. Az iránymódosítás „felemás” megoldásokat hozott, és ez a felemásság, ez a bizonytalankodás az egész, 1984-ig terjedő időszakra jellemző maradt.

A doktriner irányzat visszaszorításának első, jól dokumentálható jele az MSZMP KB 1977. októberi határozata,³⁵ amely az addig követett külgazdaság-politikai irányt átértékelve, mind a külgazdasági kapcsolatok, mind a termelési szerkezet alakításában a megújító irányzatra jellemző célokat fogalmazott meg: fokozottabb bekapcsolódást a nemzetközi munkamegosztásba, a hatékonysági követelmények figyelembevételét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok mindkét relációjában, a nemzetközi tendenciák figyelembevételét a termelési szerkezet alakításában.

A hetvenes évek végén a vezetés az addig követett gazdaságpolitika több elemének megváltoztatására kényszerült. Az irányváltás az MSZMP KB 1978. decemberi határozatával, az addig követett növekedési politika felülbírálatával válik nyílttá.³⁶ Ismét azok a nézetek kerekedtek felül, amelyek szerint az adott termelési szerkezetben a magas növekedési ütemre való törekvés a külgazdasági feszültségek kiéléződéséhez vezet, ezért egyfelől vissza kell fogni a termelés növekedését, másfelől viszont fel kell gyorsítani a termelési struktúra átalakítását, megteremtve a gazdaság dinamikus növekedésének új feltételeit.

A korábbi évek tapasztalata azt mutatta, hogy bizonyos tervcélokat a magyar gazdaság nagyon nehezen teljesít. 1978 végén, 1979 elején azonban még a vártnál is rosszabb volt a helyzet. Az éves statisztikai adatok véglegesítésénél kiderült, hogy a nettó adósság 1978-ban 59 milliárd forint helyett 67 milliárddal nőtt.³⁷ Ezért a végrehajtó szerveknek alig két hónappal a terv elfogadása után módosítani kellett az előirányzatokat. Minderről tájékoztatni kellett volna a Központi Bizottságot, de Kádár nem értett egyet a javaslat-tal.³⁸

A Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztálya, a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank *A nem rubel elszámolású külső forrásbevonás lehetőségeiről* címmel előterjesztést készített el, amit 1979 elején a

³⁵ *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975-1980*, Budapest, 1983, 561. o.

³⁶ Uo. 901. o.

³⁷ MOL - MK-S 288. f. 5/765. ő. e. (1979. 02. 06.)

³⁸ A tőkésdeviza-helyzet is hasonló állapotban volt: a nettó konvertibilis adósság 1978 végén 213 milliárd forintot tett ki, ebből 192 milliárd 1975 után keletkezett.

Politikai Bizottság is megvitatott.³⁹ Az előterjesztés szerint a gazdaság exportképességének gyarapodása messze alulmúlta az adósságállomány növekedésének ütemét, és az összeállítás készítésének időpontjában az adósságszolgálat felemészti az éves nemzeti jövedelem növekményét. További nehezítő tényező, hogy 9,2 milliárd dolláros bruttó tartozásból 4,3 milliárd rövid lejáratú volt, és hogy az ország arany- és konvertibilis devizatartaléka alig 1,3 milliárd dollárt tett ki. Veszélybe került Magyarország „jó adós” pozíciója, amit eddig nemcsak a pontos teljesítés, hanem a kiegyensúlyozott bel- és külpolitika révén is sikerült megőrizni. Figyelmeztettek arra, hogy ha a hitelfelvétel valamiért lehetetlenné válna, akkor a magyar gazdaság súlyos helyzetbe kerülhet.

A pénzügyi vezetők és a gazdaságpolitikusok arra a következtetésre jutottak, hogy újabb hitelekhez kell jutni. Indoklásként a termelési szerkezet korszerűsítésének szükségességére is utaltak. Minden lehetséges hitelforrást számba véve azonban az a végeredmény rajzolódott ki, hogy a begyűjthető konvertibilis valuta mennyisége mintegy 25%-kal alatta marad az igényeknek. Megoldásként ismét a Politikai Bizottság elé került – hivatalosan immár harmadszor – az IMF-hez és a Világbankhoz való csatlakozás ügye. A javaslattevők szinte ugyanazokat az előnyöket és kötelezettségeket hangsúlyozták, mint először. Az idő múlása leginkább ott figyelhető meg, hogy kiemelték a csatlakozás jelentőségét, mellyel Magyarország függősége egyes tőkés országokkal csökkenne és világgazdasági szempontból szabaddabb lenne az ország integrációja.

Azonban érdemes jelezni a csatlakozás pártiak túlzott optimizmusát. Kiemelték ugyan, hogy az IMF kemény feltételeket szab azoknak a tagországoknak, amelyek pl. súlyos inflációval, krónikus fizetési mérleghiánnyal küzdenek és az IMF-nél fennálló hitellehetőségeik nagyobb hányadát már kihasználták, de legfeljebb a folyó fizetési mérleg problémáját tartották Magyarországra érvényesnek. Úgy vélték, ha az infláció üteme alacsony, és ha még csak a hagyományos hitelforrások merültek ki, de súlyosabb gazdasági problémák nincsenek, akkor az IMF nem diktálhat a magyar gazdaságpolitikának.

A Politikai Bizottság – szokás szerint – igyekezett méltó vitában dönteni, vagy legalább is meghallgatni és körvonalazni a véleményeket a csatlakozás ügyében. Kádár János helyeselte a csatlakozást, tekintettel arra, hogy a szocialista országoktól nem sikerült hiteleket szerezni. Azt kérte azonban,

---

³⁹ MOL - MK-S 288. f. 5/766. ő. e. (1979. 02. 20.)

hogy a döntést egy ideig tartsák titokban, amíg nem konzultáltak – ahogy ilyenkor „szokás” – a szocialista partnerekkel, elsősorban a szovjet vezetőkkel.

A Politikai Bizottság állást foglalt a belépés mellett, de Kádár Jánost Moszkvába „küldte”, hogy „elvi alapon” megbeszélést folytasson a szovjet vezetőkkel. A Központi Bizottságot is tájékoztatni kívánták a döntésről, de a következő ülésig teljes hallgatást rendeltek el. A moszkvai megbeszélés a szokásos szovjet „dorgálással” kezdődött. Brezsnyev szóvá tette, hogy Magyarországon magas az életszínvonal, amelyet nem alapoznak meg a teljesítmények; majd kategorikusan elleneztek a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez való csatlakozást, mert véleményük szerint csak együtt lehet kijutni a nehéz helyzetből. A Politikai Bizottság a moszkvai tárgyalásról kapott tájékoztató után azt javasolta, hogy halasszák el a döntést a Lázár–Koszigin-, vagyis a miniszterelnöki tárgyalásokig. Azonban ez a találkozó sem adott egyértelmű választ.

Lázár kimondta: nincs realitása a KGST megerősödésének, innen nem várható kielégítő mértékű támogatás. Ezért hamarosan konkrétan is napirendre kell tűzni a csatlakozás ügyét. Kádár János azonban másképp látta a helyzetet. Ő ugyanis, a korábbinál komolyabb segítőkészséget tapasztalt a szovjet tárgyalópartnereknél. Érzékeltette, hogy közöttük is viták zajlanak. Úgy ítélte meg, hogy a Moszkvában kapott gesztusokra, ígéretekre nem lehet az IMF-hez való csatlakozással válaszolni, ezért a KB napirendjéről le is kell venni a kérdést.⁴⁰

Az 1978 végén végrehajtott gazdaságpolitikai fordulat politikai vonatkozásaival nagyjából mindenki tisztában volt. A növekedés visszafogása, az életszínvonal őrzése, a külső források bevonásának mérséklése igen szűk keretbe szorította a szerkezet-átalakítást és a stabilitást középpontba állító gazdaságpolitikát. Egyidejűleg még élesebb megvilágítást kapott Magyarország nemzetközi kapcsolatrendszere. Az e kérdésben folyó eszmecsere, vita nem maradt a pártvezetés szűk körein belül, a politikai értelmiséget és a közgazdászokat is élénken foglalkoztatta.⁴¹

A magyar vezetők hivatali optimizmusa nem csak az ország helyzetével kapcsolatban jelentkezett időről időre. Így volt ez a KGST jövőjét illetően is. Magyarország látva a helyzet kilátástalanságát, kísérleteket tett arra

⁴⁰ MOL - MK-S 288. f. 5/768. ő. e. (1979. 03. 20.)

⁴¹ A témáról bővebben lásd Udvarhelyi László: *Politika és gazdaság a kelet-nyugati kapcsolatokban*. Budapest, 1979.

vonatkozóan, hogy saját érdekei alapján működjön együtt a nyugati és a keleti gazdasági integrációval. Ezzel a kétoldalú nyitottsággal mintegy újra akarta teremteni saját nemzetgazdaságát.

Az 1979 eleji kitérés kísérlet, az akkor lezajlott bel- és külpolitikai vita azt mutatta, hogy bezárult a kör a magyar politika körül. Egyik oldalról a viszonylagos jólét fenntartásának követelménye, másik oldalról a világhatalmi küzdelemből fakadó szovjet érdekek, harmadik oldalról az adósság szorította. A helyzet tovább romlott. 1979 nyarán az MSZMP PB tájékoztatást kapott az éves népgazdasági terv végrehajtásának alakulásáról. Ebből kiderült, hogy a nettó adósság öt hónap alatt 580 millió dollárral nőtt, és hogy az új hitelek nem elegendőek a fizetési kötelezettségek teljesítéséhez.

Az arany- és devizatartalék is veszélybe került. A jelentés prognosztizálta azt is, hogy az év végére kb. 300–400 millió dollárral rosszabb lesz a külkereskedelmi és a fizetési mérleg.⁴² Havasi Ferenc a „válság kezelésének” megoldása érdekében javasolta a világpiaci árakhoz igazodó árképzésre való átállást, ezzel együtt az egyszintű árendszerre, mely maga után vonja a fogyasztói árak évtizedek óta szokatlan mértékű emelését.

Ezek felismerése a Központi Bizottság tagjaiból ambivalens érzéseket váltott ki. Egyrészt tudatában voltak az áremelések szükségességével – ami azt is jelentette, hogy az ártámogatások mérséklésével a KB zöld utat ad a mérsékelt titemű inflációnak –, másrészt féltek a lakosság reakciójától. Ezzel azonban korai lett volna számolni. A lakosság a vártnál jóval megértőbben fogadta az áremeléseket. Ennek ellenére a KB Agitációs és Propaganda Osztályán készített információs jelentésbe először került be, hogy „a közvélemény aggódik a romló egyensúlyi helyzet miatt”.⁴³

Az áremelésnek volt egy maradandó politikai hatása. Megfogalmazódott a közvéleményben a kérdés: ki felelős a gazdasági nehézségekért, az eladósodásért? A kérdés pedig többé nem is került le a napirendről. 1979 végén a kongresszusi előkészületeken valaki Kádár Jánosnak fel is vetette: nézzék meg, ki a felelős a gazdasági problémákért. És ezt a „ki”-t valahogyan meg kellett nevezni. Válasz: „Lehet, hogy mindnyájan felelősek vagyunk, kicsi, nagy és aki csak létezik, mozog, természetesen a nemzetközi tényezőknél túl”.⁴⁴

⁴² MOL - MK-S 288. f. 5/774. ö. e. (1979. 06. 12.)

⁴³ MOL - MK-S 288. f. 11/4383. ö. e (1979. 06. 15.)

⁴⁴ MOL - MK-S 288. f. 4/167. ö. e. (1979. 10. 14.)

Egyre gyakoribbak voltak a különböző gazdaságpolitikai értekezletek, elemzések kerültek napvilágra az ország gazdasági helyzetéről. A Központi Statisztikai Hivatal tudományos háttérműhelye, a Gazdaságkutató Intézet, elemzésében nem kevesebbet állított, mint hogy a hatékonyság-növeléstől, a gyengén megtérülő exportorientált feldolgozó ipari beruházásoktól a központi programok, műszaki fejlesztési koncepciók elvonják a forrásokat. Így lehetetlen lesz a népgazdaság egyensúlyát helyreállítani.⁴⁵

Csikós-Nagy Béla az OT és az MNB vezető munkatársaival folytatott konzultációja alapján – az 1980-as éves terv és az új ötéves terv problémájának megvitatásán – drasztikus javaslatokat tett le Havasi Ferenc asztalára. Ezek lényege az volt, hogy az 1983-ig terjedő éveket konszolidációs időszaknak kell tekinteni, mert 1982-ben a hitelfelvétel csak az adósságszolgálat teljesítéséhez lesz elegendő. Intézkedések sokaságát tanácsolta, legelőször a költségvetési hiány tízmilliárdos csökkentését. A KB Gazdaságpolitikai Osztályának vezetői az alap gondolatot pozitívnak értékelték, azonban Havasi nem engedte ezt a radikális változatot a Politikai Bizottság elé terjeszteni.⁴⁶

Kádár igyekezett megnyugtanni a pesszimizistákat. Az eladósodás ügyében nemzetközi példákra utalt: a szocialista országok hasonló helyzetére, a fejlett országok gyakorlatára, akik nem képesek kifizetni adósságaikat, és mégis bíznak a jövőben. Majd nyugati szakértőkre hivatkozott, akik pozitívan ítélik meg Magyarország esélyeit a fizetési mérleg rendbe hozására. „Nincs ok arra, hogy az adós ne higgyen hitelezőjének, Magyarország nem lépte még át a határt, a normális gazdasági működéshez szükséges feltételek rendelkezésre állnak. 1990-ig leküzdhetők a fizetési problémák, rövidebb idő nem elégséges a gyökeres váltáshoz.”⁴⁷

Figyelemre méltó Nyers Rezső véleménye a kialakult helyzetről. Ő elsősorban a nyilvánosság bevonását szorgalmazta, „hiszen nem helyes, ha a tényleges költségvetési hiány mértékéről tud az ENSZ és a bankvilág, de nem tudja a magyar nép”. Sikeresnek mondta a magyar külgazdasági diplomáciát, amely előbbre tart a külpolitikánál, mert az utóbbi szerinte közösségi célokat szolgál, és igazság szerint nem is tehet annál sokkal többet. „A külgazdasági politikában nagyobb önállóságot kell teremtenünk a Közös

⁴⁵ MOL - MK-S 288. f. 24/1979/18. ö. e. (1979. 07. 05.)

⁴⁶ MOL - MK-S 288. f. 24/1979/38. ö. e. (1979. 12. 05.)

⁴⁷ MOL - MK-S 288. f. 5/765. ö. e. (1979. 02. 06.)

Piaccal, az EFTA-országokkal való kapcsolatokban, a nemzetközi pénzügyi szerveknél és így tovább.”⁴⁸

A külső egyensúly, az eladósodás miatti gondok, a gazdasági nehézségek okai, leküzdésük módja és a felelősség – mint fő témák – nem csupán azért szerepeltek a kongresszust előkészítő fórumok napirendjén, mert a közvélemény számára a gazdasági kérdések voltak fontosak. E témák sűrű előfordulását a legfőbb politikai vezetők azon szándéka magyarázza, hogy előzetesen kívánták hatástalanítani a bombát, és igyekeztek nem beengedni adóssággal kapcsolatos vitákat a kongresszusi terembe. Ebben a szellemben készült a Központi Bizottság előzetes jelentése a küldötteknek, amely mindössze két mondatot tartalmazott a tárgyra vonatkozóan. Az első arról tájékoztat, hogy a belső felhasználás folyó áron 130 milliárd forinttal haladta meg az ugyanezen idő alatt előállított nemzeti jövedelem értékét. A második pedig közölte, hogy „az áruforgalmi egyenleg négyévi együttes passzívuma lényegesen nagyobb a tervezettnél”.⁴⁹

Az MSZMP XII. kongresszusa annyiban hozott újat, amennyiben a fizetési mérleg javítására tett erőfeszítéseket igyekezett szorosabb összefüggésbe hozni a gazdaság belső egyensúlyával. Minden korábbinál egyértelműbben követelte a KGST korszerűsítését. Végül a legfelsőbb pártfórum felhatalmazást adott a gazdasági mechanizmus piacgazdasági szellemű továbbfejlesztésével kapcsolatos reformok kidolgozására. A kongresszus az illúziók száműzésének hivatalos fóruma volt, a helyes gazdaságpolitikai célokkal és az azokat gyengítő kompromisszumokkal.

1980 decemberében Tímár Mátyás tájékoztatást adott a KB részére az ország nemzetközi fizetési helyzetéről. Megjegyezte, hogy az 1981-ben szükséges 1,8–1,9 milliárd dollárt teljes egészében a törlesztésre és a kamatfizetésre kell felhasználni. Egyúttal olyan lépéseket ajánlott megfontolásra, amelyek javíthatnák Magyarország fizetőképességét: ezek között felvetette a forint korlátozott konvertibilitásának megteremtését.⁵⁰

Az új, kettős célú ötéves terv indulásakor a vezetők jelentős erőfeszítéseket tettek a társadalom mozgósítására. Külön kiemelték azt a tényt, mely példa nélküli a gazdaságtörténetben: alacsony növekedés mellett radikális

⁴⁸ MOL - MK-S 288. f. 4/167. ö. e. (1979. 10. 14.) Az ülésről kiadott közlemény az egyensúly javítását állította a gazdasági munka középpontjába és lényegében a restriktív politikát tükrözte.

⁴⁹ *A Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusa.* Budapest, 1980, 38–48. o.

⁵⁰ MOL - M-KS 288. f. 5/815. ö. e. (1980. 12. 09.)

szerkezetmódosítást végrehajtani. Érdekes és szerencsés fejlemény volt, hogy a valutaárfolyam-változások jelentős nyereséget hoztak. Anélkül állt meg az adósság növekedése, hogy az ország gazdasági teljesítőképességében érdemi módosulás történt volna. Erről azonban kevés szó esett a politikai fórumokon, ami derülátóbbá tette a laikus központi bizottsági tagokat. Nem került sor a gazdaságpolitika egyik legfontosabb elemének, az irányítási rendszernek a felülbírálatára. A központi szerveknek a gazdasági mechanizmussal kapcsolatos magatartását 1979-től sajátos kettősség jellemezte: gazdaságilag elismerik az irányítási rendszer változtatásának szükségességét, politikailag azonban nem vállalják ennek megvalósítását; egyfelől kezdeményezik és szervezik az irányítási rendszer továbbfejlesztésének lehetőségeivel s módjaival foglalkozó, széles körben beinduló munkálatokat, másfelől viszont eleve elzárkóznak minden, az 1966-os reformhatározathoz hasonlóan átfogó és határozott döntés meghozatalától. Sajátosan kettős követelmény fogalmazódik meg a továbbfejlesztés meghirdetett céljával: egyrészt a központi irányítás erősítése, másrészt a vállalati önállóság növelése (pl. központi döntés alapján több tröszt, egyesülés és nagyvállalat megszűnik, a vállalati szervezet decentralizálási folyamatai válnak politikailag támogatottá; liberalizálódnak a szövetkezeti és a magánszektor működésének feltételei; meggyorsul – ha nem is számottevően – a külföldi működő tőke bevonása egyes tulajdonú vállalatok létesítésével).

Mindezek azonban csak részintézkedések voltak, és nem változtattak azon a tényen, hogy a mechanizmus egészét átfogó reform felelevenítésére, határozott továbbvitelére nem vállalkozott a vezetés. Az 1979-es gazdaságpolitikai irányváltás egyik leglényegesebb elemét az a követelmény képezte, hogy a növekedés visszafogásának időszakát a termelési szerkezet átalakítására kell felhasználni, meg kell kezdeni a külső egyensúly tartós biztosításához szükséges strukturális feltételek megteremtését, a gazdaságot „új növekedési pályára” kell juttatni.

1982-ben, a második olajárrobbanást követő nemzetközi pénzügyi válság idején Magyarország súlyos hitel-, illetve hitelképességi válságba került. Ezért elsődleges gazdaságpolitikai céllá az ország fizetőképességének megőrzése vált, minden egyéb ennek rendelődött alá. A fizetőképesség megőrzéséhez, a tervezettnél nagyobb külső veszteségek fedezéséhez olyan mértékű külkereskedelmi aktívumra lett volna szükség, amelyet az export növelése már nem tudott biztosítani.

A hetvenes évek végén végrehajtott gazdaságpolitikai irányváltás, illetve az azt követően érvényesített gazdaságpolitika súlyosabb következményének azt kell tekintenünk, hogy nem javította, hanem tovább rontotta a gazdaság működésének hosszú távú feltételeit.

VITÁRI ZSOLT

A TESTI FELKÉSZÍTÉS ELŐZMÉNYEI A HITLERJUGENDBEN 1933 ELŐTT

Bevezetés

A Harmadik Birodalom története kiemelkedően magas érdeklődésre tart számot mind a történészek, mind a történelem iránt érdeklődők körében. Okai közismertek. Ez az a korszak, amely talán a leginkább foglalkoztatta és foglalkoztatja a történettudományt. Az a rengeteg publikáció, ami ebben a témában megjelent, mindenképpen hozzájárul ahhoz, hogy mindenkinek világossá váljék mi zajlott a nemzetiszocialista rendszer 12 éve alatt Németországban.

A náci Németország sok tekintetben „alkotott” olyat, amihez fogható azóta sem igen produkált a történelem, illetve amit azóta sem sikerült „túl-szárnyalnunk”. Ilyen terület volt az ifjúság uniformizálása, kisajátítása, nemzetiszocialistává nevelése, felkészítése a közelgő háborúra és a „felsőbbrendű faj” védelmében folytatott harcban való feláldozása. Az a rendszeresség és már-már tökéletesség, ahogy a nácik egy egész generációt megfosztottak a „normális” gyermekkortól, és ahogy az ifjú nemzedék naivságát kihasználták a hódító politika céljai érdekében, ahhoz fogható valószínűleg azóta sem élt meg egyik ország ifjúsága sem.

A történeti kutatásnak megvoltak ugyan a súlypontjai, de végül is az egész korszak története jól feltárt. A Hitlerjugend¹ (HJ) története talán nem tartozott azon témák közé, amelyek a kutatókat a leginkább érdekelték, de azért nem csekély az a szakirodalom, amely ebben a témában a mai napig rendelkezésünkre áll. A magyar historiográfiában a Hitlerjugend története ismeretlen terület. Bár a Harmadik Birodalomról számos könyv, tanulmány és cikk született, a Hitlerjugend valahogy soha nem került a hazai érdeklődés középpontjába. Tudomásunk szerint ebben a témában Magyarországon még nem született tudományos munka. Ennek az a következménye, hogy a mai magyar történeti irodalom nem teszi lehetővé, hogy a magyar társada-

¹ A Hitlerjugend elnevezés már az alapítás óta két formában szerepel, jelentésbeli különbség nélkül: Hitlerjugend és Hitler-Jugend. Ebben a munkában többnyire az előbbi változatot használjuk, az idézetekben viszont az eredeti írásmódot.

lom remélhetőleg széles, a történelem iránt érdeklődő része, megismerje a nemzetiszocialista ifjúságnevelés fontosabb kérdéseit.

Összetett kérdéskört képez, hogy a nácik milyen módon érték el az ifjúság nemzetiszocialistává nevelését, milyen eszközöket használtak, milyen elveket követtek. Ez a tanulmány megkísérli a Hitlerjugend szerteágazó tevékenységén belül a testi felkészítés (körperliche Ertüchtigung²) 1933 előtti szerepét vizsgálni, bemutatva ezzel az ifjúsági munka később nagyon fontossá vált összetevőjének előtörténetét. Mivel igyekeztünk az említett téma elemzésére koncentrálni, a HJ tevékenységi körében és felépítésében szerepet játszó egyéb momentumok felvázolására nem kerül sor. A testi nevelés 1933 előtti jelentéktelen szerepe miatt mégis ki kellett emelni a Hitlerjugend és elődeinek szervezeti változásait, illetve a testi nevelés ehhez kapcsolódó alakulását.

Célunk az, hogy rátereljünk a figyelmet arra, hogy a nácik hatalomra jutása után - az 1933 előtti utat folytatva és annak tapasztalataira építve - fiatalok millióit készítették fel és vetették be a háborúban; hogy bemutassuk, miképpen, milyen fokozatokon keresztül jutott el ez a folyamat a legtökéletesebb stádiumba; és azt, hogy milyen módszerekkel dolgoztak az elkövetők.

A nemzetiszocialista ifjúságszervezés és -nevelés gyökerei

Az első világháborús vereség és a versailles-i békekötés után Németországban gomba módra szaporodtak a nép-nemzeti érzelmű, többnyire jelentéktelen szervezetek és pártok. Ezek közül az egyik a *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt* (NSDAP) volt. A színes pártrendszer mellett kialakulóban volt még egy nagy szervezeti hálózat: a világ talán legnagyobb ifjúsági szervezetrendszere. Az ifjúsági szervezetek a századfordulótól kezdve mindinkább aktív részeivé váltak a német társadalmi életnek, elismertségük ezekben az időkben számottevő volt. A számtalan cserkészcsoport mellett a legismertebb ifjúsági szervezet a *Vándormadár* (Wandervogel) volt, amely már a századfordulótól kezdve az egyik legszínvonalasabbnak számított, de az első világháború alatt szétesett, és a Weimari Köztársaság idején már csak néhány utódszervezet őrizte meg ezt az elnevezést.

² A német fogalom lefordítására a felkészítés szót választottuk, mivel ez jóval többet jelent, mint egyszerű testedzés, végső soron a háborúra való felkészítésről van szó, de ezt csak az 1933 utáni évekre lehet egyértelműen kijelenteni.

Az ifjúságra való fokozott figyelem elsősorban azért nyilvánult meg, mert a boldog békeidők éveiben, az új század új életérzéséből fakadóan, és az első világháborút követő időszakban egyre több és újabb szabadidős tevékenység vált népszerűvé és széles körben elfogadottá, és ezeket minél tartalmasabban akarták végezni. Közöttük komoly szerepe volt a sportnak. A labdarúgás, a kosárlabda, a tenisz és egyéb sportágak ezekben az években váltak tömegsporttá a polgári társadalomban. A sport és a testedzés kultusza már-már az antik idők sportszeretetéet hozta vissza Európába. Ha sportról és testedzésről volt szó, nem maradhatott ki az ifjúság sem. Nem találunk olyan ifjúsági egyesületet, amelyik ne vitte volna el tagjait kirándulni vagy akadályversenyekre; amelyik ne iktatott volna programjába sportot, testmozgást.

Bár Németország fejlődése az elvesztett háborúval és a békekötéssel politikai tekintetben más irányt vett, mint a háború előtt, s gazdasági fejlődése is megtorpant egy időre, az ifjúság szervezése, egyesületekbe tömörítése minden megrázkódtatás nélkül tovább folytatódott. Különbőség mindössze abban mutatkozott, hogy a pártok száma alaposan megnőtt, és ezek igyekeztek saját ifjúsági csoportokat létrehozni, hogy a testi nevelés mellett a fiatalokat a számukra elfogadott eszmék mentén ideológiai téren is neveljék.³

³ Csak említésül néhány párthoz kapcsolódó ifjúsági szervezet és alapításuk évét:

Német Nemzeti Ifjúsági Szövetség (Deutschnationaler Jugendbund) 1918 és *Bismarck Ifjúsági Szervezet* (Bismarckjugend) 1922 – mindkettő a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) védnöksége alatt működött;

Hindenburg Ifjúsági Szervezet (Hindenburgjugend) 1919-20 – Német Néppárt (Deutsche Volkspartei, DVP);

Windthorst Szövetség (Windthorstbund) 1896 – a Centrumpárt alapítóatyja, Ludwig Windthorst tiszteletére);

Német Windthorst-Szövetségek Birodalmi Szövetsége (Reichsverband der deutschen Windthorstbünde) 1920 – szintén a katolikus Centrumpárthoz kapcsolódóan;

Demokratikus Ifjúság Birodalmi Szövetsége (Reichsverband Demokratischer Jugend) 1919-20 – Német Demokrata Párt (Deutsche Demokratische Partei);

Fiatall Bajorok Köre (Jungbayererring) 1919 – Bajor Néppárt (Bayerische Volkspartei);

Fiatall Németek Scharnhorst Szövetsége (Scharnhorstbund deutscher Jungmänner) 1923 – Gerhart von Scharnhorst (1755-1813) porosz tábornokról elnevezve – Acélisak (Stahlhelm);

Szabad Szocialista Ifjúság (Freie Sozialistische Jugend, FSJ) 1918 és *Németország Kommunista Ifjúsági Szövetsége* (Kommunistischer Jugendverband Deutschlands, KJVD) 1920 – mindkettő Németország Kommunista Pártja (Kommunistische Partei Deutschlands, KPD) keretében;

Szocialista Munkásifjúság (Sozialistische Arbeiterjugend, SAJ) 1922 – Németország Szocialdemokrata Pártja (SPD) támogatásával tevékenykedett.

Lásd Michael Buddrus, *Zur Geschichte der Hitlerjugend (1922-1939), Band II*, Rostock, 1989,

Az ifjúságnak tehát számtalan lehetősége volt arra, hogy szabadidejét szervezett formában, egyesületi keretek közt töltsse el. Nagy kihívás előtt állt tehát az NSDAP, ha meg akarta vetni a lábát a politikai porondon, de legalább ekkora kihívás volt bekapcsolódni ebbe a jól szervezett ifjúsági mozgalomba. A párt 1919-es bizonytalan indulásához hasonlóan a nemzetiszocialista ifjúsági munka megkezdése is nehéznek bizonyult. Míg azonban Hitler előtérbe kerülése után a párt népszerűsége fokozatosan nőtt, addig ifjúsági csoportja csak botladozott, ami végül is a harmincas évekig tartott. Mint látni fogjuk, ez sok mindenen múlt. Az első években mégis nagy szerepet játszott az, hogy a párt ifjúsági csoportjának nem volt egy olyan szervező és meggyőző kézséggel rendelkező embere, mint Hitler személyében a pártnak.

Más részről az ifjúsági munka nem nagyon élvezte a pártvezetés bizalmát, nem is annak kezdeményezésére indult, hiszen nem sokra tartották, elég teendő volt a pártszervezéssel és a tagságnövelést célzó propagandával. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy 1923-ig egy harcos, radikális náci párttal állunk szemben, amely nem veti el az erőszakos hatalomátvételt sem. Ha pedig ez így volt, akkor érthetően arra volt szükség, hogy a párttagságot növeljék, hiszen egy esetleges puccsban biztosan csak a párttagokra lehetett számítani, sőt közülük sem mindenkire. Egy erőszakos hatalomátvételnélkor nem volt jelentősége annak, hogy a pártnak van-e ifjúsági csoportja, vagy sem. Az 1923-as müncheni puccs után elég sokáig tartott, amíg a pártvezetés belátta, hogy az ifjúsági szervezkedés a jövőben gyümölcsöző lehet. Már az idáig vezető út sem volt megpróbáltatásoktól mentes.

Első lépésként megalakult a párt első ifjúsági csoportosulása, amely csak 1926-tól vette fel a Hitlerjugend nevet. Az ifjúsági csoport hasznát mi sem bizonyítja jobban, mint a fiatalok jelentős aránya a pártban és annak szavazótáborában.⁴ Nem hagyható figyelmen kívül a HJ szerepe a diktatúra megszilárdításában és annak fenntartásában sem, mivel az ifjúságon keresztül - melynek egyre nagyobb része került a szervezet felügyelete alá - a

kézirat, 5. o.

⁴ Természetesen a későbbi választási sikerek, és benne a fiatal és első választók szerepe nem csak a náci párt ifjúsági munkájának következménye volt, hiszen a HJ-nak még 1932 végén is csak alig több mint 100 000 tagja volt, és ily módon a német ifjúságnak csak töredékét foglalta magába. Az NSDAP propagandája és választási tevékenysége az ifjúságot mégis meg tudta érinteni. Ha a nagy többség nem is lépett be a HJ-ba, de voksait később mégis az NSDAP-ra adta le. Ne feledjük, választani 20 éves kortól lehetett, tehát itt azokról van szó, akik 18 éves korukig nem voltak ugyan a HJ tagjai, de 20 éves koruktól mégis az NSDAP-t választották, esetleg be is léptek a párthba.

szülőket is meg lehetett szólítani, illetve nyomás alá lehetett helyezni. A HJ azonban nemcsak nyomásgyakorlással és kényszerrel érte el céljait, hanem vonzó programszervezéssel és baráti keretek nyújtásával is. Így 1933-tól a család, az iskola után valóban a szocializáció harmadik pillére lett, mely után azonban újabbak következtek: a Wehrmacht és a párt. Azt, hogy az ifjúságnak nagy szerepe van a pártban, az 1920-as évek végén már sokan tudták a vezetők közül is. Ezt támasztja alá a hangzatos pártszlogen is: „A nemzetiszocializmus szervezett ifjúságakarat.”

Az első alapítási kezdeményezések ekkor azonban még nem azon az elven nyugodtak, amelyet a későbbi vezető, Baldur von Schirach is megfogalmazott, miszerint „akié az ifjúság, azé a jövő.”⁵ Az ifjúsági csoport megalkotását maguk a fiatalok kezdeményezték, a párt csak elfogadta azt. A Hitlerjugend sohasem tagadta, hogy felépítésében, elveiben és munkaszervezésében nagy mértékben segítségére volt az első világháború előtti és utáni német ifjúsági mozgalom is, különös tekintettel a *Vándormadár* nevű ifjúsági egyesületre.⁶ Különösen sokat tanult a HJ a weimari ifjúsági mozgalom egyik alappilléretől, az egyleti ifjúságtól (Bündische Jugend)⁷, amely az egyházi és a baloldali ifjúsági szervezetek mellett a harmadik nagyobb tömböt képezte. Ezeknél az apróbb szervezeteknél - ugyanúgy, ahogy a Hitlerjugendben is - sokkal többre becsülték a testi felkészültséget és a teljesítményt, mint a szellemi tehetséget. A HJ az úgynevezett ifjúsági védmozgalmakra (Wehrjugendbewegung) is támaszkodott. Ezek az egyleti (bündisch) rendszert egyesítették az előkatonai kiképzéssel. Ilyen szervezet volt a weimari Németországban a *Schill Ifjúsági Szervezet* (Schilljugend) és a *Schill Szabadcsapat* (Freischar Schill),⁸ amelyek a szabadcsapatok (Freikorps) rendszerellenes szellemiségében jöttek létre. Ezekhez volt hasonló az *Acélsisak* (Stahlhelm) elnevezésű szélsőségesen radikális szervezet⁹

⁵ Baldur von Schirach, *Die Hitler-Jugend. Idee und Gestalt*, Berlin, 1934, 16. o.

⁶ Uo. 13-14. o.

⁷ Az egyleti ifjúság nem egy szervezet neve, hanem azokra az apróbb, főleg nemzeti elkötelezettségű ifjúsági szövetségekre alkalmazták összefoglaló névként, amelyek sem az egyházi, sem a baloldali ifjúsági mozgalomnak nem voltak tagjai. Ezen a néven 1923-24-től válik általánossá, 1933-ig mintegy 70.000 tagot számlált.

⁸ Mindkét szervezet Ferdinand von Schill (1776-1809), szabadcsapat vezetőről kapta a nevét, aki huszárseregével parancs nélkül Napóleon ellen vonult az ausztriai felkelés idején abban a hiszemben, hogy így Észak-Németország népe is fellázad. 1809-ben Stralsundban utcai harcok során esett el.

⁹ Az Acélsisaknak nem kisebb személyiség volt a tiszteletbeli parancsnoka, mint Paul von

két ifjúsági csoportja: a *Scharnhorst Szövetség* (Scharnhorstbund)¹⁰ és az *Ifjú Acélsisak* (Jung-Stahlhelm). A nemzetiszocialistáknak tehát volt kitől mintát venni saját ifjúsági szervezetük létrehozásakor. A szakkifejezések, a szervezeti formák, a vezetők rendszere mind-mind olyan elemek, amelyek nélkülözhetetlenek voltak egy ifjúsági szervezet kialakításánál, és ezeket mind át lehetett venni. A húszas években ideológiai rokonságot is találunk a HJ és az említett szervezetek között. Változás csak a 30-as években következett be, amikor a HJ egyre radikálisabb lett, s 1933 után bejelentette egyeduralmi igényeit is. A „hatalomátvétel” után éppen ez az eszmei közöség könnyítette meg a Hitlerjugendbe történő beolvasztásukat. A HJ felfalta egykori tanítómestereit.

A testi felkészítés szükségességének kinyilvánítása közvetett módon először az 1920-as pártprogramban jelent meg, amelynek 21. pontja azt követelte, hogy az államnak az anyák és gyermekek védelmével, a testi nevelés bevezetésével és a torna- és sportkötelezettség törvényi elrendelésével kell gondoskodnia a nép egészségének emeléséről.¹¹ E programpont megvalósítása is igazából 1933-tól kezdődik meg abban a formában, amely valóban az ifjúság háborúra történő felkészítését jelentette. Ebben a tanulmányban e folyamat csíráit próbáltuk szemügyre venni. A hatalomátvétel időpontját nem azért választottuk mérföldkőnek, illetve cezúrának, mert ez a hasonló témákkal foglalkozó munkákban általánosan megszokott. A HJ esetében ugyanis egyértelműen új korszak kezdődött 1933. január 30-a után, hiszen ettől kezdve a Hitlerjugend az állam teljes bizalmát és támogatását élvezve tette meg első lépéseit az ifjúsági vezető szerep megragadása felé.

A Nemzetiszocialista Német Munkáspárt Ifjúsági Szövetsége

Miután az NSDAP alapítását követő első két évben rendeződtek a viszonyok a párton belül, és véglegesen eldőlt, hogy a pártot Adolf Hitler vezeti, megnyílt az út a párt tevékenységi körének kiszélesítésére is. Az

Hindenburg, a köztársasági második elnöke.

¹⁰ Gerhard Johann David von Scharnhorst (1755-1813) porosz tábornokról kapta nevét.

¹¹ „Az államnak az anya és a gyermek védelmével, az ifjúsági munka megtiltásával, a testi nevelésnek a torna- és sportkötelezettség törvény általi elrendelése útján történő bevezetésével, és minden ifjúsági testneveléssel foglalkozó egyesület lehető legnagyobb támogatásával kötelessége gondoskodnia a nép egészségének emeléséről.” Lásd *Das Program der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei*. In Kurt Pätzold/Manfred Weißbecker: *Geschichte der NSDAP 1920-1945*. Köln, 1998, 36. o.

ifjúsági részleg létrehozásának gondolata nem az NSDAP vezetőinek fejében fogant meg, hanem egy 18 éves munkanélküli zongorakészítő munkás, Gustav Adolf Lenk¹² ötlete nyomán valósult meg. Nyilvánvalóan fiatal kora motiválta elképzeléseit, mivel ő már ugyan elérte a 18 éves korhatárt és tagja lehetett a pártnak, a baráti körében viszont több hasonló gondolkodású fiatalember volt, akik koruk miatt nem lehettek sem a párt, sem az SA tagjai. Hitler elfogadta Lenk javaslatát és 1922. február 24-én kiadta az alapítási felhívást¹³, amely két hét múlva jelent meg a *Völkischer Beobachter* nevű pártlapban. Az SA keretein belül létrejött ifjúsági szövetség hivatalos neve tehát *Nemzetiszocialista Német Munkáspárt Ifjúsági Szövetsége* (*Jugendbund der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei*) lett. A felhívás olyan fiatalokhoz szólt, akik a párt eszmeiségét elfogadták, de koruknál fogva még nem lehettek párttagok, viszont harcolni akartak a „nagy célokért”. Az Ifjúsági Szövetségbe 14 és 18 év közti fiatalokat vártak, hogy belőlük faragják majd a jövő náci nemzedékét, mert „az ő vállukon nyugszik a haza jövője.”¹⁴

Márciusban Lenk kidolgozta az ifjúsági szövetség alapszabályzatát¹⁵, amely tíz pontban foglalta össze a szervezet munkájának alapelveit. A szövetség székhelye természetesen München volt, mivel a pártnak a városon kívül csak elenyésző számban voltak szimpatizánsai. Az ifjúsági szövetség deklarálta azon fiatalok gyűjtőhelyévé vált, akik 18. születésnapjukon az NSDAP rohamosztágába (SA) kívántak belépni. A hangzatos célkitűzések főleg a program ideológiai összetevőjét hangsúlyozták, de már ebben az alapszabályzatban megtaláljuk azt a tézist is, hogy az ifjúsági szövetség célja az egészséges testi elfoglaltság biztosítása. Mind a nemzetiszocialista szellem gondozására, mind a test nevelésére vándortúrákat, kirándulásokat és játékokat szerveztek. A kirándulások minden második vasárnap zajlottak, ezeken minden tagnak kötelező volt a részvétel. A szövetségnek zsidó fiatal

¹² Gustav Adolf Lenk 1903. október 15-én született, 1921 óta volt a párt tagja, előtte 1920-21-ben a Német Nemzeti Ifjúsági Szövetség tagja. Szövetségi Levéltár, Berlin (Bundesarchiv, BArch), NS 26/333, Lenk-jelentés.

¹³ Az NSDAP Ifjúsági Szövetségének alapító felhívása, 1922.2.24. BArch NS 26/333.

¹⁴ „Hisszük, hogy pusztán a szövetség neve elég garanciát nyújt arra, hogy ifjúságunk a legjobb felkészítést kapja későbbi nehéz hivatásához. Az ő vállukon nyugszik a haza jövője. Az NSDAP Ifjúsági Szövetsége gondoskodni fog arról, hogy a vállalk elég erősek legyenek ahhoz, hogy ezt az óriási terhet vinni tudják.” Az NSDAP Ifjúsági Szövetségének alapító felhívása, 1922.2.24. BArch NS 26/333.

¹⁵ AZ NSDAP Ifjúsági Szövetségének alapszabálya, 1922. március. BArch NS 26/331.

nem lehetett tagja, az árja leszármazás, a germán-árja „vérközösséghez” való való tartozás alapfeltétel volt.

Az alapszabály teljes mértékben követte azokat az elveket, amelyeket más hasonló beállítottságú szervezetek is követendőnek tartottak. A szabályzatban foglaltak tényleges megvalósításában jóval nagyobb jelentőséget kapott az ideológiai képzés, mint a testi felkészítés, mivel a pártnak elsősorban olyan tagság megteremtése volt a célja, amellyel saját szerepét növelhette. A párt történetének ezen szakaszában elsődleges fontosságú volt, hogy az eszméket teljesen magukénak érző leendő párt- és SA-tagok nevelődjenek az ifjúsági szövetségben, hiszen a harc egyelőre nem az élettér megszerzéséért folyt, hanem a párt felemelkedéséért. Ebben a küzdelemben elsősorban olyan emberekre volt szükség, akik a tettek, később pedig főleg a szavak, a propaganda útján tudtak harcba szállni az „egyetlen igaz” eszméért.

Az 1922 májusában Münchenben megtartott alapítógyűlésen Klintzsch SA-vezető, Lenk és Hitler beszélt a megjelent ifjakhoz, hangsúlyozva az engedelmesség, a fegyelem, a testi teljesítőképesség, valamint a bajtársiaság és a büszke nemzeti öntudat fontosságát. Az 1922-es és az 1923-as év szervezéssel telt az ifjúsági szövetségben.¹⁶ A szervező munka ugyan sikeresnek mondható, de a tagság létszámát tekintetbe véve meghatározó szerepről még nem beszélhetünk.

A Nemzetiszocialista Ifjúsági Mozgalom

1923-ban szervezeti változások történtek az ifjúsági szövetségen belül, neve is megváltozott. 1923 májusától *Nemzetiszocialista Ifjúsági Mozgalomnak* (Nationalsozialistische Jugendbewegung) hívták, és három tagozatra osztották az eddig egységes szervezetet. Létrejött az Ifjúsági Szövetség, az Adolf-Hitler-Ifjúosztag és a Leánycsoport. Az Ifjúsági Szövetségnek ettől kezdve a 12 és 16 év közötti fiúk voltak tagjai. A képzés során már könnyebb katonai kiképzést irányoztak elő. Az Ifjúosztaghoz azok a 16-18 éves fiúk tartoztak, akik közvetlenül a pártba és az SA-ba való belépés előtt áll-

¹⁶ Megalakultak az első Münchenen kívüli bajor helyi csoportok, és még az alapítás évében Bajorországon kívül is létesültek helyi csoportok, így az év végére az NSDAP Ifjúsági Szövetségének kilenc tartományi szövetsége alakult meg (Bajorország, Frankföld, Thuringia, Szászország, Württemberg, Hessen, Poroszország/Berlin, Hannover, Szilézia). 1923-ban már a birodalmi határokon kívül is létrejöttek tartományi szövetségek, elsősorban Ausztriában (Karintia, Bécs/Duna-vidék, Tirol) és még ezt megelőzően Csehszlovákiában. Ennek ellenére 1922 végén a 9 tartományi szövetségben mindössze 40 helyi csoport működött, melyeknek összesen 1200 tagjuk volt, ebből is 369 Bajorországban. BArch NS 26/333.

tak. Az ifjúsztagnak a „későbbi katonai hatalom magját” kellett képeznie, amely a békeszerződés miatt veszett el.¹⁷ A leánycsoportban a fő cél a jó anya és háziasszony szerepére való felkészítés volt.

1923 végére a taglétszám 5.000 főre növekedett, a szervezet pedig 23 tartományi szövetségre bővült. Úgy tűnt tehát, hogy a fejlődés bár lassú, de mindenképpen előremutató. Az 1923-as puccskísérlet azonban ezt a trendet derékba törte. Mind a párt, mind az SA, és azon belül a Nemzetiszocialista Ifjúsági Mozgalom működésének vége szakadt, mivel a rendőrség a pártot az összes tagszervezetével együtt egész Németország területén betiltotta. Bár Lenk megkísérelte az ifjúsági mozgalom átmentését más néven,¹⁸ próbálkozása nem járt sikerrel, mivel betiltott mozgalom továbbvezetésének gyanúja miatt ő is Landsberg börtönében töltött egy hónapot. A Münchener Rendőrigazgatóság 1923 decemberében a *Honi Ifjúsági Szövetséget* (Vaterländischer Jugendbund) is végleg betiltotta. A puccskísérletet követő hanyatlási időszak egyaránt sújtotta a pártot és ifjúsági tömörülését is. A párt romjain számtalan utódszervezet jött létre, ifjúsági szövetsége széthullott.

A nehezen induló ifjúsági csoport éppen 1923-ra kezdett valamelyest erőre kapni, hiszen az ötezres taglétszám már nem volt éppen elhanyagolható, igaz, birodalmi szinten ez még mindig jelentéktelennek számított. Mindenesetre az elmondható, hogy a taglétszám nőtt, és valószínűsíthető, hogy ez így is maradt volna, mivel a külpolitikai fejlemények ismét csak a köztársasággal elégedetlenkedők számát növelték. A betiltás a pártot ugyanúgy visszavetette, mint annak ifjúsági csoportját, mivel a munkát nem lehetett annak feloldása után újra ott folytatni, ahol az 1923 őszen abbamaradt, hiszen az NSDAP darabokra hullása magával hozta az ifjúsági szervezet hanyatlását is.

Mint az eddig elmondottakból is látható, nem sokat tudunk elmondani a testi nevelésről az 1923-ig terjedő időszakban. Ez abból adódik, hogy a szervezet felépítése és az új tagok megszerzése elsőbbséget élvezett a testi kiképzéssel szemben. A test nevelése tulajdonképpen csak kirándulásokon volt lehetséges, vagyis a szabadban, hiszen a Nemzetiszocialista Ifjúsági

¹⁷ „Versailles elvette tőlünk a jogot, hogy az ifjúságot harcra késszé tegyük, hogy a hadsereghez és a német katonáskodáshoz való szeretetről prédikáljunk neki...” BArch NS 26/333, Lenk jelentés.

¹⁸ Három új elnevezést is választott: Honi Ifjúsági Szövetség (Vaterländischer Jugendbund), Honi Ifjúsági Egylet (Vaterländischer Jugendverein), Nagy-Németország Honi Ifjúsági Szövetsége (Vaterländischer Jugendverband Großdeutschlands).

Mozgalom nem rendelkezett fedett tornatermekkel. Ez ellentmondásos helyzetet eredményezett, mivel éppen a kínált programokkal lehetett volna mind több fiút és lányt megnyerni a belépésre. Mivel azonban nem voltak képzett, pedagógiai ismeretekkel rendelkező vezetők, a tagszerzés ezen egyszerű módjára talán nem is igen gondoltak, persze a lehetőségek amúgy sem lettek volna meg hozzá.

A Nagynémet Ifjúsági Mozgalom

Miután Lenk kiszabadult a börtönből, hamarosan nekikezdett mozgalma újraszervezéséhez. 1924 áprilisától megkísérelte a régi ifjúsági mozgalom helyi csoportjainak és egyéb népi ifjúsági egyleteknek az összefogását. A konszolidálás azonban nehezen ment.¹⁹ A Lenk által képviselt új szervezet neve *Nagynémet Ifjúsági Mozgalom* (Großdeutsche Jugendbewegung) lett. A régi szervezeti fokot azonban már nem sikerült helyreállítania, csupán néhány tartományi szövetség működött, többnyire mindegyik csak egy-egy helyi csoporttal. A legnagyobb csoport Plauenban, Szászországban maradt fenn. Vezetője, Kurt Gruber,²⁰ rögtön reagált Lenk újraegyesítő kísérletére, és csatlakozott az új mozgalomhoz. Gruber az egykori helyi csoportot *Vogtlandi Vándorsportegyesület. Népi Vándorok Szabad Egyesülése* (Wandersportverein Vogtland. Freie Vereinigung Völkischer Wanderer) névre keresztelte és ezáltal működését az NSDAP betiltása idején is biztosítani tudta.

¹⁹ 1924 tavaszán az Ifjúsági Mozgalmon belül is létrejött egy radikális szárny, amely a párt szocialista ellenzékével szimpatizált. 1926 elejére a helyzet odáig fajult, hogy a Strasser-frakció gondolatait követő északi tartományi szövetségek (Sachsen-Anhalt, Berlin-Brandenburg, Hamburg, Hannover-Braunschweig és a Ruhr-vidék) azon túl, hogy hitet tettek a párt mellett, szervezetileg elszakadtak az időközben (1926) a Hitlerjugend nevet felvevő mozgalomtól. Egy laza együttműködés jött létre a tartományi szövetségek között, és a Hitlerjugend elnevezést is elhagyták. A Német Munkásifjúság Szövetsége (Bund Deutscher Arbeiterjugend) nevet vették fel.

²⁰ Kurt Gruber 1904. október 21-én született Plauenban, Münchenben jogot tanult, 1925-26-ban a Nagynémet Ifjúsági Mozgalom vezetője, 1926 és 1931 között a HJ birodalmi vezetője, 1931-32-ben az NSDAP birodalmi vezetésének ifjúsági tanácsadója; 1932 és 1939 között titkára, majd 1939-43-ban vezetője a szászországi pártkörzet (Gau) kommunálpolitikai Részlegének, 1935-től Drezda tiszteletbeli városi tanácsosa, a szászországi SA-csoport vezérkarában SA-ezredes. 1943. december 24-én meghalt, temetése állami ceremónia. Peter D. Stachura, *Nazi Youth in the Weimar Republic*, Santa Barbara/Oxford, 1975, 221. o.

Gruber teljesen tudatában volt annak, hogy a Nagynémet Ifjúsági Mozgalom tulajdonképpen csak az ő szászországi szervezetéből állt, így jogosnak tűnt, hogy már 1924-ben magának követelte az egész szervezet vezetését. Fokozatosan eltávolodott Münchentől, ahol senki sem foglalkozott ifjúsági ügyekkel, mivel a párt nem is létezett. Gruber így szinte feltűnés nélkül függetlenítette magát, mozgalma számára pedig saját alapszabályzatot dolgozott ki. Ez tulajdonképpen nem sokban tért el a Lenk-féle korábbi alapszabálytól, de mindenképpen részletesebben kívánta szabályozni a mozgalom működését. A testi felkészítés ismét megjelent, mint az ifjúsági munka kívánatos és hasznos tevékenységi területe.²¹ Gruber malmára hajtotta a vizet, hogy Lenket 1925-ben újra bebörtönözték,²² így a vezető szerepért folytatott harcból ő került ki győztesen. Lenk többé nem számított ellenfélnek. Így a náci ifjúságpolitika súlypontja a következő években Szászországba tevődött át. A párt 1925. február 27-i újjraalapítása után a helyzet mégsem alakult kedvezően Gruber számára, mivel Hitler nem őt nevezte ki az ifjúsági csoport élére.²³ Kitartása azonban sikerrel járt, végül mégis megszerezte a vezető pozíciót.

Lenk munkáját folytatva, Gruber megkezdte a szétesett mozgalom újjászervezését. Követelte, hogy Hitler a Nagynémet Ifjúsági Mozgalmat a náci párt egyetlen ifjúsági egyesülésének ismerje el. A párt vezetői azonban az 1926 februári, bambergi párttanácskozással voltak elfoglalva. Ez legalább a párton belüli nyílt hatalmi harcok végére pontot tett. Hitlert az elnöki tiszttségben egyszer s mindenkorra megerősítették. Így megkezdődhetett az érdemi építő tevékenység a párton belül. A párt birodalmi vezetésében felállítottak 6 bizottságot²⁴, közülük az egyik az ifjúsági ügyekért volt felelős, egy másik pedig a sportért és a tornáért. Az ifjúsági bizottság feladata az

²¹ „Törekvésünk, hogy minden testet és lelket károsító befolyástól távol tartsuk az ifjúságot, és gyakorlatokkal, játékokkal és kirándulásokkal testi rátermettségre neveljük.” A Nagynémet Ifjúsági Mozgalom alapszabálya - Szászországi Tartományi Vezetés, 1924 nyara. BArch NS 26/331.

²² Lenk nyolc hétig Stadelheimban töltötte büntetését. A vizsgálati eljárás 1925. február 27-ig húzódott, március végén pedig megtették ellene a végleges feljelentést. BArch NS 26/335, Lenk-jelentés.

²³ A Nagynémet Ifjúsági Mozgalom első embere Edmund Heines lett, aki a Schill-Ifjúság vezetője volt. Lásd Hans-Christian Brandenburg, *Die Geschichte der Hitlerjugend. Wege und Irrwege einer Generation*. Köln, 1968, 27. o.

²⁴ A hat bizottság a következő területekre összpontosított: propaganda, pénzügyek, ifjúsági munka, sport és torna, szervezés, vizsgálati és szervezeti ügyek. BArch NS 6/78. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 10. o.

ifjúsági munka megszervezése volt, ezzel az NSDAP történetében először határozták meg az ifjúsági munka és testi nevelés fontosságát szervezeti téren is.

Az ezt követő időszak meghozta a kedvező változásokat az ifjúsági mozgalom életében, mivel 1926-tól kezdve tekintettek valóban úgy erre a munkára, mint ami hasznára válik a nemzetiszocialista mozgalomnak. 1926-tól kezdve az ifjúsági szervezet fejlődése lassú, de folytonosan növekvő tendenciát mutat, tagsága állandóan gyarapszik, szerepe és tevékenysége a párt számára is kifejezetten hasznossá válik, ami főleg a propagandatevékenységében nyilvánul meg.

A Hitlerjugend-Mozgalom (Hitlerjugend-Bewegung e.V.²⁵)

1926-1933

Az 1926 júliusában megtartott weimari birodalmi pártülésem a Nagy-német Ifjúsági Mozgalom a *Hitlerjugend. A Német Munkásifjúság Szövetsége* (HJ) nevet vette fel.²⁶ A névváltozás azonban nem jelentett vezetőváltást, Kurt Gruber a HJ birodalmi vezetője lett, valamint az ifjúsági ügyekért felelős referens a párt birodalmi vezetésében. Az új név nem okozott robbanásszerű váltást az ifjúsági szervezet mindennapjaiban sem, hiszen az csak névváltozás volt. A HJ-nak továbbra is csak néhány tartományi szövetsége működött.²⁷ Gruber előzetes irányadó pontokat adott ki a HJ tevékenységéhez, amelyek az árja faji tudatot, a nemzetiszocializmust és a harcra kész ifjúságot propagálták.²⁸ A végleges szervezeti és munkairányelveket 1926

²⁵ Az e.V. (eingetragener Verein) rövidítés bejegyzett egyesületet jelent. A HJ 1927-ben adta be bejegyzési kérelmét, de csak 1929-ben vált bejegyzett egyesületté, miután alapszabályzatát demokratikus szellemben alakította át. vö. A HJ alapszabályzata, 1927. július 1. BArch R 134/57. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 141-142. o.

²⁶ 1926. áprilisától létezett Hitlerjugend néven egy csoport Gerában. Ennek mintájára Julius Streicher, az NSDAP frankföldi körzetvezetője (Gauleiter) javasolta, hogy az elnevezést az egész szervezetre alkalmazzák. Az így létrejött szervezet volt az egyetlen, amely Hitler nevét viselte. A névváltás propaganda szempontból is hatásos volt. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 10. o.

²⁷ Szászországban, Bajorországban, Thüringiában és Rajna-Pfalzban, amelyekben 1926 közepén mindössze 80 helyi csoport működött. Központi Állami Levéltár, Potsdam (ZStA), RAM, Nr. 2824, 61. o. RKO-Bericht (Reichskommissar für die Überwachung der öffentlichen Ordnung). Lásd Buddrus: i.m. Band I, 11. o.

²⁸ Hitler-Jugend, 1926, 9. rész. Lásd Buddrus: i.m. Band I, 11. o.

augusztusában adták ki, mivel ezek kidolgozásához az SA közreműködése volt szükséges, hiszen a HJ - mint elődszervezetei is - az SA keretén belül működött. Ezt is Gruber fogalmazta, és eddiginél részletesebben szabályozta mind a HJ szervezeti struktúráját, mind a tevékenységi területét.²⁹ Első ízben került sor egy sportért és véd sportért felelős referensi poszt betöltésére.

A testgyakorlásra főleg a vándorcsoportokban (Wanderabteilung) nyílt lehetőség. Előnyben részesítették a sportot általában, de különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak a könnyű atlétikának, a kézilabdának és az úszásnak.³⁰ Az alapelvek tüzetes vizsgálatánál kiderült, hogy a HJ munkaköri leírása mindössze ezt az egyetlen passzust tartalmazza a testi nevelés szabályozására. Továbbra is jóval nagyobb súlyt képvisel a képzés másik fő ága, a világnézeti nevelés. A szűk értelemben vett ideológiai képzés mellett előírás volt a propaganda-tevékenység, és az ellenséges rendezvények látogatása is.

Megváltozott a szervezeti felépítés is. A vándorcsoportok tömörítették a 16 és 18 év közötti fiúkat, az ificsapatok (Jungmannschaft) a 14 és 16 éves fiúkat, a fiúcsapatok (Knabenschaft) pedig a 10 és 14 éves korú fiatalokat fogták össze. A HJ-nak ekkor nem volt leánytagozata, újbóli megszervezésére 3 évvel később került sor.

1926 decemberében kiadták az irányelveket a HJ és az NSDAP viszonyáról is. Ezek értelmében a HJ de iure önálló testületté vált, de facto azonban megmaradt az SA-nak és a pártnak való alárendelése, sőt ez még fokozódott is. 1926 végén elkezdődött az a folyamat, amelynek végén, 1930 körül, a HJ teljes mértékben integrálódott a párt központosított apparátusába. Az eddig tehát többé-kevésbé szabadon működő, de gyakorlatilag a párt nélkül létezni mégsem képes ifjúsági mozgalom szimbiózisba lépett a párttal.

A párt működése ezt követően visszatért a régi kerékvágásba, az NSDAP hozzákezdett ahhoz a propagandatevékenységhez, amelynek a párt felemelkedését kellett elősegítenie, és ebben a munkában hatalmas részt vállalt a HJ is. A párton belül így egyre inkább kikristályosodott az a gondolat, hogy valóban szükség van egy erős és jól szervezett ifjúsági szervezetre. Az 1928-as választások pedig nemcsak azt támasztották alá, hogy a pártnak szüksége van a HJ-ra, hanem azt is, hogy szinte rá van utalva. Az NSDAP-ra leadott voksok közül ugyanis kimutathatóan jelentős rész szár-

²⁹ A HJ Szervezeti és Munkairányelvei, 1926. augusztus. BArch NS 26/335.

³⁰ Uo.

mazott a fiataloktól és ezen belül az első választóktól. Annak, hogy mindezt a HJ taglétszáma nem jelzi, csak az lehet az oka, hogy az ifjúság legnagyobb része már korábban is tagja volt különböző ifjúsági szervezeteknek. Ezek a fiatalok nem akarták feladni a régi, megszokott kereteket, de politikai síkon egyértelműen a náci pártot támogatták. A nemzetiszocialista nézetek tehát jóval kedveltebbek voltak, mint az ezeket a nézeteket képviselő HJ.

Vajon miért maradt a HJ létszáma 1932-ig olyan alacsony? Egy okot már említettünk, emellett azonban számos más tényező is befolyásolta a HJ népszerűtlenségét az ifjúság körében. A kötelező belépés a pártba, illetve az SA-ba a 18. életév elérésekor egyáltalán nem vonzotta a fiatalokat. Az átlépések miatt állandó jövés-menés volt az egységek vezetői között, mert mindig az idősebbek és egyben legtapasztaltabbak váltak ki a HJ-ból. A legfontosabb érv a Hitlerjugend ellen az volt, hogy szakmailag silány munka folyik benne. A vezetők nem voltak képzett, pedagógiai érzékkel felvértezett emberek, akik attraktív elfoglaltságot tudtak volna kínálni az ifjúság számára. A HJ által kínált lehetőségek sokkal magasabb színvonalon és nagyobb körben álltak rendelkezésre a többi ifjúsági szervezetben. Ez természetesen elmondható a testi felkészítés helyzetéről is. A többi szervezetnek sokkal több testgyakorlásra alkalmas terem, csarnok és sportpálya állt rendelkezésére, mint a HJ-nak. Így a HJ tevékenysége a kirándulásokban, túrákban, illetve az egyéb szabadtéri sportprogramokban merült ki. A hibákra menet közben a HJ is ráébredt, és igyekezett kiküszöbölni a meglévő hiányosságait. Lazítottak az SA-val szemben fennálló alárendeltségen, megszüntették a kötelező átlépést, így a vezetők továbbra is a HJ-ban tevékenykedhettek. Igyekeztek egyéb szervezetektől ellesve vonzóbb programokat összeállítani.

A leánycsoportok tevékenységéről eddig alig esett szó. Ez abból adódik, hogy működésük a puccsal megszakadt, és újrászervezésük csak 1929-ben indult meg. 1930-ban felvették a *Német Leányok Szövetsége a Hitlerjugendben* (Bund Deutscher Mädel in der HJ, BDM) nevet. 1932-ben került sor a részletes működési irányelvek kiadására, melyben a testi nevelést mint a munka egyik komponensét említik.³¹ 1933-ig mindenképpen fontosabb szerepet játszik a világnézeti nevelés az ifjúsági munkában. Amellett, hogy a testgyakorlás szerepe ekkor még mindkét szervezetben csak az egészség megőrzése céljából volt fontos, nyilvánvaló, hogy a lányok esetében ennek még kisebb szerepe volt, mint a fiúknál, mivel őket elsősor-

³¹ A BDM irányelvei, 1932. május-június. ZStA, RMdI Nr. 26113, 32. o. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 149-150. o.

ban a jó német anya szerepére kellett felkészíteni. Ha elmondható a HJ-ról, hogy 1932-ig jelentéktelen szervezet, akkor ez különösen igaz a BDM-re, melynek taglétszáma 1932-ben alig volt több húszezer főnél.

Sokkal fontosabb a mi szempontunkból a *Német Ifjúnép* (Deutsches Jungvolk, DJ) szerepe. Az ausztriai eredetű szervezet a legfiatalabb fiúkat tömörítette, 7 évestől 15 éves korig. Kezdetben külön működött a Hitlerjugendtől, de 1931-re útjaik összetalálkoztak és 1931. március 27-én sor került a csatlakozásra. Ezzel kialakult a HJ hármas tagolódása, a vezetőik csoportja és a 15-18 éves korú fiúk csapatai mellett megjelent a még fiatalabbakat tömörítő DJ. Kissé elkülönülve, de még a HJ keretein belül, működött a BDM is.

A Német Ifjúnép volt a Hitlerjugendnek az a részlege, amely az egyleti ifjúság hagyományait a legnagyobb mértékben vette át. Már esett róla szó, hogy a HJ tevékenysége mennyire nem volt szimpatikus az ifjúság körében. Ez különösen igaz volt a 14-15 év alatti fiúkra. Egyrészt ebben az időben a HJ-nak nem is volt olyan tagozata, amely ezeket az ifjakat tömöríthette volna, másrészt itt nem lehetett az eszmei közösség hangoztatásával megnyerni a fiatalokat. A legfiatalabbak számára a játékos foglalkozások bírtak vonzerővel, s az ennek megfelelő ifjúságnevelési elvek átvétele és alkalmazása a Hitlerjugendben, illetve a Német Ifjúnépben mindenképpen hatásos lépés volt. Emiatt a propagandaakciókban a DJ-t nem is vetették be.

A DJ elsősorban kézműves és sportfoglalkozásokat szervezett. A tagok megtanulhattak sátrat verni, tábort építeni, tüzet gyújtani, főzni, térképet olvasni, mászni, botanikai, zoológiai, asztronómiai ismereteket szerezhettek, megtanulhatták az íj, a gerely, a lasszó, a kés, a bumeráng, a buzogány használatát. Készítettek egyszerű fegyvereket, szerszámokat, ékszerket, famunkákat, megismerték többek között a könyvkötészetet és az asztalos munkát.³² A DJ így igazán érdekes tevékenységekkel vonzotta a legfiatalabbakat, és ezeknek számtalan eleme nagyon hasznosnak bizonyult a későbbi háborúra való felkészítésben. A megreformált programnak köszönhetően a DJ tagsága növekedett a legdinamikusabban.³³

³² ZStA, RMDI, Nr. 26115, 68. o. RKO-Bericht E. Scheffer, berlini Ifjúnép-vezetőről, 1931. június 6. Lásd Buddrus: i.m. Band I, 24. o.

³³ A DJ taglétszáma 1931. április 1-én 75, az év végén 3.267, 1932 decemberében már 28. 691, ez 878 %-os növekedést mutat 1931 decembere és 1932 decembere között. ZStA Film Nr. 14652, A HJ éves jelentése 1931-re. Lásd Buddrus: i.m. Band I, 25. o.

A gazdasági világválság és a vonzóbbá vált programok következtében a HJ minden eddiginél jobb lehetőségekkel rendelkezett, hogy tagságát bővíteni tudja. A rengeteg kampányhadjárat, amelyek a sűrűn ismétlődő választások miatt főleg 1932-re váltak mindennaposá, illetve a gyűlések és szónoklatok elsősorban azt célozták meg, hogy a HJ a munkásifjúság sorából is tagokat toborozzon. A párt pedig, ezzel párhuzamosan, a szocialista és kommunista eszmékkel szimpatizáló német munkás támogatását szerette volna elnyerni.³⁴

A HJ tevékenysége a hatalomátvételt megelőző 3 évben a kampány jegyében telt. 1929 végén, 1930 elején átalakult a HJ birodalmi vezetősége, melyben a különböző referensek közül egy már a sportot felügyelte. A vezetés újbóli átformálása 1931-ben egyúttal bővítést is jelentett, a testi felkészítés, illetve a sport szerepének csökkenése azonban ismét megmutatkozott, hiszen ennek a szakterületnek 1931-től már nincs külön hivatala, illetve referensi posztja. A sporttal kapcsolatos tevékenység felügyelete az egyik birodalmi csapatvezető ellenőrzése alá került, önálló apparátussal már nem rendelkezett.³⁵

1932-ben a választások az egész év folyamán munkát adtak a pártnak és a HJ-nak. Az elnökválasztás és a nyári parlamenti választások előtt az NSDAP olyan kampányt szervezett, amelyet még nem látott Németország, de talán még a világ sem. A HJ-ot teljesen ennek szolgálatába állították.³⁶ Az erőszakos kampánynak is szerepe volt abban, hogy az NSDAP a nyári választásokon Németország legnagyobb pártjává vált. A sikert a párt azonban főleg a kedvező körülményeknek köszönhette. A választási kampány során tisztátalanságokra és erőszakos akciókra is sor került. Ezekre reagált 1932 áprilisában Groener, birodalmi belügy- és védelmi miniszter, akinek javaslatára az SA-t és az SS-t betiltották. A betiltás a HJ-ot is érintette, mivel az SA keretein belül működött. A párt válaszként a HJ-ot feloldotta az SA gyámködsége alól, és így új néven tovább működhetett. A legtöbb tartományban *Nemzetiszocialista Ifjúsági Mozgalomnak* (Nationalsozialistische

³⁴ A jelszó a következő volt: „[...] a marxista munkás fiait össze kell toborozni, szívüket megigézíteni, aztán rá kell küldeni őket apjukra, anyjukra, [...] a mai polgárok, parasztok és iparosok stb. gyerekeit el kell idegeníteni apjuk eszméitől.” Így ír Alfred Rosenberg *Az ifjúság lázadása* című cikkében a Nationalsozialistische Monatshefte 1930/2-es számában. Lásd Buddrus: i.m. Band I, 30. o.

³⁵ ZStA, Film Nr. 18793. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 155. o.

³⁶ Az SA-val karöltve gyűléseket, felvonulásokat szerveztek, plakátokkal és röplapokkal árasztották el Németországot, teherautókra szerelt hangos bemondókat vetettek be.

Jugendbewegung) hívták, Berlinben *Német Ifjúsági Kör* (Deutscher Jugendring) lett a neve. Az SA és az SS betiltását végül végül Papen kormánya 1932 nyarán megszüntette.

1931 októberében Grubert Adrian von Renteln váltotta fel. Ezzel egyidőben az NSDAP létrehozott még egy felelős posztot az ifjúságszervezés területén: birodalmi ifjúsági vezetővé Baldur von Schirachot³⁷ választották, aki egyúttal a *Nemzetiszocialista Német Hallgatói Szövetséget* is vezette 1932 júniusában azonban Renteln visszalépett, mivel Schirach állandó jelleggel beavatkozott a HJ vezetésébe. Kiválása végre meghozta Schirach számára a régen várt tisztséget. Ő lett Renteln utódja, de le kellett mondania a hallgatói szövetség vezetéséről. Ahogy átvette új hivatalát, mindjárt átalakította a HJ birodalmi vezetését, amely így 13 hivatalra és 8 részlegre bővült.³⁸ A kibővült vezetés elég nagy volt ahhoz, hogy a testi felkészítés külön részlegben kapjon helyet, s a védsportot is külön vezetés alá helyezték.

A párt tekintélye 1932-re annyira megnőtt, hogy a HJ kérelmet nyújtott be, hogy a *Német Ifjúsági Szövetségek Birodalmi Bizottságának* tagja lehessen.³⁹ Ez jelentős állami támogatás elnyerését jelentette volna a HJ számára. A cél elérése érdekében létrehozták 1932 júliusában a *Német Ifjúsági Egyesületet* (Deutsches Jugendwerk), amely magába foglalta az összes

³⁷ Baldur von Schirach 1907. május 9-én született Berlinben. Anyja amerikai volt, így saját bevallása szerint 6 évesen még egy szót sem tudott németül. A húszas évek elején tagja egy ifjúsági védszervezetnek, 1925-ben belép az NSDAP-ba. 1927-től Münchenben német, angol, művészettörténet, pszichológia és egyiptológia előadásokat hallgat az egyetemen, diplomát egyik szakon sem szerez. Ezekben az években alapozta meg jó kapcsolatát Hitlerrel. 1928-ban átvette a Nemzetiszocialista Német Hallgatói Szövetség vezetését. Szervezete 1931-re a legtöbb német egyetemen kezében tartotta a hallgatói önkormányzatokat. 1931-ben kinevezik az NSDAP birodalmi ifjúsági vezetőjének, majd a Hitlerjugend vezetőjének. 1933. június 17-től a Német Birodalom ifjúsági vezetője. A HJ egyeduralmának gyors megteremtése nem utolsó sorban Schirach céltudatosságának eredménye is volt. 1940-től az NSDAP bécsi körzetvezetője, a Birodalom bécsi helytartója, valamint az egész HJ felügyelőjének megbízottja. Nürnbergben az emberiség ellen elkövetett bűntettért húsz évi börtönre ítélik. Spandauból 1966. október 1-én szabadult Albert Speerrel együtt. Schirach 1974-ben halt meg. Lásd Michael Wortmann: Baldur von Schirach. Studentenfürher, Hitlerjugendführer, Gauleiter in Wien. In Ronald Smelser und Rainer Zitelmann (Hg.): *Die braune Elite*. Darmstadt, 1994, 246-257. o.

³⁸ HJ így olyan hatalmas apparátussal rendelkezett, amit a taglétszám egyáltalán nem indokolt. Már itt megmutatkozott Schirach nagyravágása, aki egész életében arról álmodott, hogy valami maradandót alkotson.

³⁹ Már korábban is tettek egy kísérletet rá, akkor még elutasították a kérelmüket.

nemzetiszocialista ifjúsági szervezetet.⁴⁰ A bizottsági tagság azonban nemcsak anyagi előnyöket jelentett. A HJ ezáltal akarta befolyását más ifjúsági szövetségekre kiterjeszteni. A von Papen-kormány ehhez kész volt asszisztálni, így 1932 augusztusában egyelőre Poroszországban vált lehetővé az állami támogatás elnyerése, 1932 októberében pedig sor került a bizottságba való teljes jogú felvételre. Ez a lépés a Hitlerjugend nagy eredménye volt, amennyiben azt jelentette, hogy 1932-re sikerült felnőnie a többi ifjúsági szövetséghez.

1932 márciusában meglepő fordulat következett be a testi felkészítés terén. Az NSDAP második birodalmi szervezeti vezetője (Reichsorganisationsleiter), Konstantin Hierl elkészítette az ún. Védpolitikai eszménykép című tervezetét, amely a testi felkészítés terén az első koncepciózus elképzelést jelentette a Hitlerjugenden belül. Hierl szerint „a népet és az államot már békeidőben is tervszerűen fel kell készíteni a háborúra.” Ehhez pedig szükség volt arra, hogy az iskola „testében, lelkében harcra kész ifjúságot neveljen.[...] A 14 és 20 év közötti fiúkat elő kell készíteni egy későbbi katonai szolgálatra.”⁴¹

Az ifjúság testi felkészítése félkatonai módszerekkel - mint már említettük - nem volt náci találmány. Jól mutatja ezt, hogy von Papen kormánya hasonló elveket vallott az ifjúságnevelés terén, és támogatta a birodalmi elnök kezdeményezését egy összefogó szerv megalakítására.⁴² 1932 szeptemberében létrejött a *Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriuma*⁴³

⁴⁰ Így részt kapott benne a HJ, a Német Leányok Szövetsége, a Német Ifjúnép, a Nemzetiszocialista Tanulósövetség és a Nemzetiszocialista Német Hallgatói Szövetség.

⁴¹ „1. Védő államot akarunk, mert csak egy ilyen tudja a német nép életét és jövőjét biztosítani. 2. Háború esetén minden németnek személyében és vagyonával kell hadkötelesnek lennie. 3. A népet és az államot már békeidőben tervszerűen fel kell készíteni a háborúra. 4. A békeképzésnek minden német férfinak alá kell vetnie magát. 5. A Wehrmachtban a szolgálatnak ismét a német férfi tisztelgebeli kötelességeként kell érvényesülnie, és az állampolgári alapjogok megadásának előfeltétele kell, hogy legyen. 6. Az iskolának egy testében, lelkében harcra képes ifjúságot kell nevelnie. A fiúkat a 14. és 20. életév között a későbbi hadszolgálatra elő kell készíteni.” BArch NS 26/362. „Mit tudjon a 'Hitlerjunge' a jövőbeni védpolitikáról?”

⁴² Schirach később Schleichernak tulajdonította a kuratórium létrehozásának ötletét (Lásd Schirach: i.m. 72. o.). Nem kizárt, hogy Schleicher ekkor már arra gondolt, hogy egy esetleges katonai diktatúra esetén az ifjúság jelentős része a kezében legyen.

⁴³ Az elnöki rendelet szövege a Frankfurter Zeitungban jelent meg 1932. szeptember 15-én: „Hogy a jövőben minden olyan erőt, amelynek a szívégye a német ifjúság testi felkészítése, közös és egységes munkára fogjunk össze, ezennel létrehozom a Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriumát.” Lásd Buddrus: i.m. Band II, 25. o.

(Reichskuratorium für Jugendertüchtigung), melynek élén von Gayl birodalmi belügyminiszter állt, az ügyvivő pedig Edwin von Stülpnagel⁴⁴ lett.⁴⁵ A közös munka célja, hogy „a kuratóriumnak rendelkeznie alá minden ifjúsági szövetséget a kommunistákon kívül”, hogy tagjaikat a politikának megfelelően „a terepsport (Geländesport) segítségével harcra képes férfiakká” neveljék.⁴⁶ A célok között szerepelt 15 védsportiskola (Wehrsportschule) megnyitása, ahol a tagszövetségek, a középszintű iskolák felsőbb osztályainak tanulói, az egyetemi és főiskolai hallgatók számára több hetes sport-, terepsport- és lövészszakosokat⁴⁷ rendeztek volna, amelyeket a résztvevők teljesítményvizsgálattal zárhattak volna. A kuratórium működésében nagy befolyása volt az NSDAP-nak is, így talán nem is meglepő, hogy a kuratórium vezetését még a „hatalomátvitel” előtt, 1933. január 10-én az SA vette át.⁴⁸

Az 1932-es esztendő tehát sikereket hozott mind a párt, mind a HJ életében. A párt és a HJ összefonódása tulajdonképpen lezárt folyamat volt, és emellett a Hitlerjugend egy államilag elismert és támogatott szervezetté vált. Annak ellenére, hogy az NSDAP a novemberi választásokon 2 millió szavazatot veszített, a HJ tovább tudta gyarapítani a taglétszámát, amely 1932-33 fordulóján már meghaladta a százezret (HJ, DJ, BDM együttesen).⁴⁹ Erős ifjúsági szervezetté vált, annak ellenére, hogy a munkásifjúsági

⁴⁴ Stülpnagel szolgálaton kívüli katonatiszt volt.

⁴⁵ A kuratórium a birodalmi pénzügy- és védelmi minisztérium hivatalnokaiból, a Munkaközvetítés és Munkanélküli-biztosítás Birodalmi Intézetének elnökéből, Poroszország, Bajorország, Szászország, Thüringia, Württemberg és Mecklenburg-Strelitz minisztériumi hivatalnokaiból, valamint az ifjúsági véd- és sportszövetségek, illetve az egyházi ifjúsági szervezetek képviselőiből állt. Mindezek mellett számos szolgálaton kívüli katona is segítette a kuratórium munkáját.

⁴⁶ „A terepsport (Geländesport) a német ifjúság harcra képes férfiakká nevelését szolgálja. A harcra képeség önmagában testi és szellemi férfiaságot jelent és áldozatkézséget a közösségért. A harcra képes férfi alaptulajdonságai a testi teljesítőképesség, az ügyesség és a keménység, az akarat, a bátorság és a döntési erő, a fegyelem, a rend szeretete, a bajtársiasság, harc és áldozatkézség a népért és országért.” Frankfurter Zeitung, 1932. szeptember 15. Lásd Buddrus: i.m. Band II, 25. o.

⁴⁷ Kiskaliberű fegyvereket használtak.

⁴⁸ A kuratórium vezetője az SA kiképzési apparátusának főnöke, Krüger tábornok lett. BArch R 36/2013.

⁴⁹ Mindenesetre 107.956 taggal a HJ még mindig csak a Német Ifjúsági Szövetségek Birodalmi Bizottságában egyesült 117 ifjúsági szervezet összesen 4,5 millió tagjának alig több mint 2 százalékát képviselte. ZStA, RH, Nr. 6865, 24. o. Lásd Buddrus: i.m. Band I, 48. o.

szervezetekbe nem sikerült betörnie. Ezt a tényt csak megerősítette és demonstrálta a Hitlerjugend első birodalmi ifjúsági napja 1932. október 1-én. Ezen hozzávetőleg 60.000 fiatal vett részt,⁵⁰ akik nem kényszerből érkeztek Potsdamba, hanem önként, mert örömmel lettek abban, hogy a HJ-ban „teljesíthetnek szolgálatot”.

Összegzés

Hosszú és küzdelmes utat járt be a Hitlerjugend a „hatalomátvételig”. Az 1926-ig tartó útkeresés időszaka után végre megteremtődtek a feltételei egy jobban szervezett ifjúsági munkának. A szervezet képes volt tanulni a hibáiból, felismerte népszerűtlenségének okait és választ tudott adni a kihívásokra, hiszen tevékenységét olyan módon tudta megreformálni, hogy az mind több fiatal számára vált elfogadhatóvá. A taglétszám növekedése viszont csak kis mértékben múlt azon, hogy a HJ milyen elfoglaltságot és programot tud ajánlani a belépők számára. Az igazi fellendülést végső soron a párt felemelkedése biztosította, hiszen amíg maga az NSDAP is jelentéktelen számú tagsággal bírt, és a Reichstagban egyáltalán nem képviseltette magát, addig - propagandaakciók ide vagy oda - a HJ sem remélhetett fejlődést. Amint az NSDAP a legmagasabb fórumokon kapott szót, és ahogy az egyéb tényezők miatt támogatottságát meg tudta sokszorozni, úgy nyílt meg az út a HJ előtt is. A párt taglétszámának növekedését lassabb tempóban követte.

A testi felkészítés szerepe 1932-33-ig igazából nem jelentős, mivel elsősorban a tagok számát kellett gyarapítani, így a propaganda-hadjáratok mellett nem sok idő jutott a sportolásra, és a lehetőségek is – bár javultak – szűkösek voltak. A testi nevelés - annak ellenére, hogy Hitler távlati terveiben háborúk szerepeltek - 1933-ig nem vált a háborús politikai célok eszközévé. Nem is válhatott azzá, mivel a HJ és elődeinek taglétszáma annyira jelentéktelen volt, hogy az ilyen célzatú testi felkészítés a leendő katonáknak csak nagyon kis hányadát érinthette volna. A másik ok az volt, hogy a pártnak először a mozgalmat kellett kiépítenie, hiszen amíg nem került döntési helyzetbe, felesleges lett volna a jó katonák neveléséről ábrándoznia. Hitler pedig nem is hitt ennek jelentőségében, ő a katonák kiképzését egyelőre

⁵⁰ A náci propaganda 100.000 fő részvételéről adott hírt, de ez a valóság enyhe megszépítése volt. Ennyi fiatal már csak azért sem valószínű, hogy jelen volt, hiszen ez majdnem a HJ teljes tagságának részvételét jelentette volna, ami nehezen hihető.

nem kötötte össze a már gyermekkorban megkezdett félkatonai felkészítéssel. Ez a kételkedése mindaddig megmaradt, amíg Schirach és a testi felkészítés terén véghez vitt tettek meg nem győzték.⁵¹ Mindemellett a HJ nem is rendelkezett megfelelő infrastruktúrával ahhoz, hogy a testi felkészítést színvonalas módon meg lehessen kezdeni. Erre lehetőség csak azután adódott, hogy a Hitlerjugend bejegyzett egyesület lett, illetve a Testi Felkészítés Birodalmi Kuratóriumának felállításával. A lehetőségek szükségességét akkor lehet igazából felmérni, ha összehasonlítjuk azokat az 1933 utániakkal.

A „boldog húszas években” a Hitlerjugend egy volt a számtalan ifjúsági szervezet közül, és 1933 januárjában sem volt a legjelentősebb ifjúsági csoport Németországban. Felépítésében és programjában nem jelentett semmiféle újdonságot, a pártpolitikában pedig csak oly mértékben vett részt, amennyiben segédkezett a párt népszerűsítésében. Az NSDAP által terjesztett ideológia nyilvánvalóan nélkülözhetetlen tartóoszlopa volt a Hitlerjugend működésének is, de fajelméleti tételének túlhajszolása 1933 előtt a Hitlerjugenden belül nem jellemző, így a HJ majdhogynem bármelyik jobboldali párt ifjúsági szövetsége is lehetett volna. Ehhez azt persze hozzá kell tennünk, hogy zsidó származású fiatal nem lehetett tagja a HJ-nak.

A tagság, amellyel a HJ 1933-ig rendelkezett, az önkéntességen alapult. Olyan gyerekek voltak ezek, akik büszkék voltak arra, hogy a HJ tagjai lehetnek, örömmel töltötték el szabadidejüket a náci ifjúsági szervezetben, sőt még azt is élvezték, ha a párt számára kisebb-nagyobb szolgálatot követtek tőlük, hiszen felnőttek érezhették magukat, illetve úgy tűnt, hogy elfogadja mindenki azt, hogy fontosak és megbecsültek a párt számára.

Bár a Harmadik Birodalom első éveiben még mindig önkéntes volt a Hitlerjugend-tagság, a légkör már rég megváltozott. Amíg a Weimari Köztársaság utolsó évei politikai tekintetben mindenképpen viharosak voltak, addig kulturális, tudományos és ifjúságnevelési tekintetben nem voltak azok, hiszen a sokszínűség és a szabadság továbbra is adott volt.

Amilyen jelentéktelen volt a Hitlerjugend 1933 előtt, olyan fontossá vált 1933-tól kezdve, fokozatosan. Ezt a fontos szerepét pedig elsősorban az ideológiai és testi képzés támasztotta alá, amely a „hatalomátvitel” előtti alapról induló továbbfejlődése az ifjúságnevelés teljes és tökéletes rendszerét hozta létre. A Hitlerjugend az 1933 utáni teljesítményével már-már fo-

⁵¹ Ez annak ellenére így volt, hogy Hitler már a Mein Kampfban is szükségesnek tartotta az ifjúság testi és félkatonai nevelését. Lásd Adolf Hitler: *Mein Kampf*. München, 1938, 447-464. o.

galommá vált a történelemben. A HJ a náci Németországban is különleges szerepet töltött be. Olyan tömörülés volt ez, amelynek szervezetségi fokával nem tudott lépést tartani egyik másik nemzetiszocialista szervezet sem. Talán soha addig nem szervezték meg egy ország ifjúságát olyan tökéletesen, talán soha a történelemben nem vetették az ifjúságot olyan tökéletes és egységes kiképzés alá, mint 1933 és 1945 között Németországban. Ez a tökéletes kiképzés pedig nem szolgált más célt, mint az ifjúság felkészítését a háborúra.

E folyamat bemutatása egy következő tanulmány tárgya lesz.⁵²

⁵² Lásd Vitári Zsolt: A testi felkészítés szerepe és fejlődése a Hitlerjugendben 1933-1939. In *Századok*, 2000/6, 1377-1427. o.

A *Kutatási füzetek* bolti forgalomba nem kerül. Ha kiadványunkhoz rendszeresen hozzá kíván jutni, kérjük, írjon a következő címre: PTE, Történelem Doktori Program, 7624 Pécs, Rókus u. 2. Telefon: 72/315-942. Intézményeknek a *Kutatási füzetek* ingyenes.

Pécsi Tudományegyetem
Multidiszciplináris Doktori Iskola
Európa és a magyarság a 18-20. században
Történelem Doktori Program
Felelős Kiadó: Ormos Mária
Pécs, Rókus utca 2.

Formátum A/5
Terjedelem 6,25 ív
Példányszám 150
Betűtípus Times New Roman

ISSN 1416-0986

